

**MUNDARIJA
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

КИМЁ

Ro`zmetov A.X. - Rux oleatning aralash ligandli kompleks birikmalari haqida 2

БИОЛОГИЯ

Азимов И.Т. Оҳангарон дарёси ҳавзасининг яйлов минтақасида кенг тарқалган ўсимлик жамоаларининг ҳозирги экологик ҳолати ва трансформацияси4

Кутлиев Ж., Сапаева Ф.Р., Ўринова А.А., Шарифов М. Туямўйин сув омборининг тозалик даражасини аниқлашда иштирок этувчи микроорганизмлар8

КИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

Аккужин Д.А., Жуманиязов А., Жуманиязов Ф. Результаты селекционных работ, особенности и востребованность их для Хорезмской области11

Собиров Р.С., Муратов Б.М., Абдурахимов У.Қ., Собиров Ҳ.Р. Хоразм тупроқ-иқлим шароитида доривор қалампирялпизни ўстириш технологияси12

ТАРИХ

Абдурасулов А. Открытие первой современной больницы в Хиве14

Жалилов О.Ҳ. Ноёб хазинанинг қалити (очкичи)15

Йўлдошев С.В. Марказий Осиё аҳолиси айрим халқ ўйинларининг тарихий илдизлари ва этнолокал хусусиятлари тўғрисида22

Рахимов К.Р. Бухоро тасаввуф мактабининг сарчашмалари 27

Сапарбоева Ш. Муҳаммад Раҳимхон II – Ферузнинг шоирлик фаолияти35

Қурбонова Д. Зардуштийлик динининг пайдо бўлиши ва маънавий ҳаётга таъсири37

ИҚТИСОД

Қаландарова Б. Минтақаларда инвестиция муҳитини яхшилаш ва кичик бизнес субъектлари ташқи иқтисодий фаолиятини рағбатлантиришнинг устувор йўналишлари 40

ФИЛОЛОГИЯ

Исмоилов О.- Саодатга элтувчи сўз44

ИЛМИЙ АНЖУМАН

Абдуллаев М. “Хаттотлик – ҳаётим мазмуни!” ижодий кўргазмаси 46

KIMĒ**RUX OLEATNING ARALASH
LIGANDLI KOMPLEKS
BIRIKMALARI HAQIDA****Ro`zmetov A.X.- UrDU**

Nikotin kislotasi – NK, olefatik, karbon, tiokarbon kislotalarining amidlari, jumladan atsetamid – AA, karbamid – K, tiokarbamid – TK va olein kislotasi anioni metall ionlari bilan kordinatsion birikmalar hosil bo`lishiga yordam beruvchi donor atomlarni o`z ichiga oladi.

Adabiyotlarda ruxning aralash ligandli kompleks birikmalari to`g`risida ma`lumotlar juda kam. Kompleks birikmalar sintezini amalga oshirish maqsadida biz eng samarali mexanik kimyoviy usuldan foydalandik, chunki bu usul qisqa vaqt ichida yuqori unum bilan kamyob organik erituvchilarsiz turli xil kompleks birikmalarni sintez qilish imkonini beradi.

Boshlang`ich komponentlar o`zaro ta`sirining mexanik kimyoviy jarayoni xona haroratida bir xil kuch va bir xil tezlikda agat xovonchasida jadal aralashtirish orqali o`tkaziladi. Boshlang`ich rux oleati va kislota amidlari hamda nikotin kislotasini 1:1:1 mol nisbatida olinadi. Ushbu aralashmani yaxshilab ezib, har 15 daqiqada muntazam ravishda xavonchani devoriga yopishib qolgan zarrachalar skalpel bilan qirib tushiriladi. Bu jarayonni 10-12 marta takrorlanganda olingan modda o`zgarmas tarkibga ega bo`lib qoladi. Shu usulda quyidagi barcha birikmalar komponentlari olindi.

$Zn(C_{17}H_{33}COO)_2 \cdot AA \cdot NK \cdot 2H_2O$
2,5852 g (0,004 mol) tarkibli birikmani sintezida $Zn(C_{17}H_{33}COO)_2 \cdot H_2O$ tarkibli rux oleati monogidratini 0,004 mol karbamid va nikotin kislotasi bilan agat xovonchada xona haroratida 3 soat mobaynida jadal aralashtirildi.

$Zn(C_{17}H_{33}COO)_2 \cdot AA \cdot NK \cdot 2H_2O$ tarkibli kompleksni sintez qilish uchun 0,004 mol $Zn(C_{17}H_{33}COO)_2 \cdot H_2O$ ni 0,004 mol tiokarbamid va nikotin kislotasi bilan

agat xovonchada 3 soat davomida xona haroratida jadal aralashtirildi.

Metall miqdorini sintez qilingan birikma tahlillarida mavjudligiga¹ asosan olib borildi. Azotni Dyuma² mikrouslubi bo`yicha aniqlandi, uglerod bilan vodorod esa kislorod tokida yoqish orqali o`rganildi. Oltinugurtning miqdori V.G.Sochevanov uslubi bo`yicha topildi. (1-jadval)

Sintez qilingan birikmalarning individualligi aniqlash uchun DRON-2,0 moslamasida rentgenogrammalari Cu-antikatom orqali aniqlandi³.

Yutilishning IQ-spektrlari “Nicolet” firmasining AVATAR-360 spektrometrida 400-4000 cm^{-1} diapozonida yozib borildi.

Termik tahlil Paulik-Paulik-Erdey⁴ tizimidagi derivatografda 0,2 gramm namuna 10 grad/min tezlik bilan hamda galvanometrlarning sezgirligi T-900, TG-200, DTA, DTG-1/10 normal sharoitda olib borildi. Diametri 10 mm bo`lgan qopqoqsiz korundli tigel ushlagich vazifasini bajardi. Solishtirish uchun etalon sifatida Al_2O_3 dan foydalanildi. Tekisliklararo masofalar hamda atsetamid, karbamid, tiokarbamidlarning nisbiy intensivliklarini oldindan ma`lum bo`lgan metall oleatlarining komplekslari bilan va rux oleatning yangi aralash ligandli komplekslari bilan solishtirish shuni ko`rsatdiki, ular bir-biridan va ularga o`xshash dastlabki birikmalaridan keskin farq qiladilar. Demak, tegishli amidlar va nikotin kislotalarining molekulalarini tutgan rux oleatining kompleks birikmalari individual kristall panjaralarga ega.

Atsetamid, karbamid, tiokarbamid va nikotin kislota erkin molekulalarining

¹ Пришибл П. Комплексоны в химическом анализе. – М.:ИЛ.1960, с.72

² Климова В.А. Основы микрометодов анализа органических соединений. – М.: Химия 1967, с.19

³ Ковба П.М.,Туранов В.К. Рентгенофазовый анализ. М.: МГУ. 1976, с.232

⁴ Paulik F., Paulik Y., Erdeg I., Derivatograph, I Mittelung Ein automatisch registrierender Apparat Zur gleichzeitigen Ausguchrund der Differential-ther moqravimetrischen untersuchungen. // Z.Anal. Chem. 1958. V. 160 №4. p.241-250

1-jadval

Rux oleatning aralash ligandli koordinatsion birikmalarining element tahlili natijalari

BIRIKMALAR	Me,%		S,%		N,%		C,%		H,%	
	Topil- di	Hisob- landi	Topi- ldi	Hisob- landi	Topil- di	Hisob- landi	Topil- di	Hisob- landi	Topil- di	Hisob- landi
Zn(C ₁₇ H ₃₃ COO) ₂ •AA• NK•2H ₂ O	7,68	7,73	-	-	3,33	3,31	62,69	62,43	9,48	9,53
Zn(C ₁₇ H ₃₃ COO) ₂ •AA• NK•2H ₂ O	7,69	7,73	-	-	5,01	4,96	61,08	60,94	9,36	9,40
Zn(C ₁₇ H ₃₃ COO) ₂ •H ₂ O	7,54	7,56	3,68	3,71	4,92	4,87	60,34	59,81	9,27	9,22

hamda ularning aralash ligandli kompleks birikmalarini IQ- yutilish spektrlari tahlili shuni ko`rsatdiki, ayrim amidlar va nikotin kislota molekularining chastotalari koordinirlangan holatga o'tishi bilan sezilarli darajada o'zgaradi. Atsetamid va karbamid spektrlaridagi kompleks birikmalari C=O bog'ining valent tebranish chastotalari mos ravishda 12-30 va 13-22 sm⁻¹ ga kamayadi. Biroq atsetamid va karbamidlarda C-N bog'ining valent tebranish chastotalari tegishli 13-25 va 6-16 sm⁻¹ ga oshadi. 730 va 630 sm⁻¹ dagi CS(NH₂)₂ molekulasining quyi chastotali sohadagi spektrlari kompleks birikma hosil bo'lishi bilan mos ravishda 8-21 va 4-11 sm⁻¹ ga kamayib ketadi.

Aniqlangan spektrdagi chastotalarning o'zgarishlariga asoslanib, tiokarbamid molekulasini oltingugurt atomi orqali rux ioni bilan koordinirlanganligini tushuntirish mumkin. Erkin nikotin kislota molekularining spektridagi halqa chastotasi ν (halqa) 1596 sm⁻¹ da kuzatiladi, kompleks birikmaga o'tganda bu qiymat 11-15 sm⁻¹ ga oshgan. Halqaning tebranishiga mos keluvchi 1026, 701 sm⁻¹ dagi yutilish chiziqlari molekula koordinirlangan holatga o'tganda parchalanadi va yuqori chastotali komponentlar vujudga keladi. Ko`rsatilgan o'zgarishlar nikotin kislotaning markaziy atom bilan piridin halqasidagi azot getero-atomi orqali koordinatsiyalanganligidan dalolat beradi.

Sintez qilingan kompleks birikmalarining termik xususiyatlarini o'rganilishi shuni ko'rsatadiki, kuzatiladigan

endotermik va ekzotermik effektlar, bog'langan suv molekularining yo'qotilishi, koordinirlangan atsetamid molekularining ajralib chiqishi, karbamid yoki tiokarbamid molekularining parchalanishi, termoliz mahsulotlarining yonishi, oleat guruhlarining buzilishi hamda metall oksidlarining hosil bo'lishi bilan tavsiflanadi.

РЕЗЮМЕ

Синтезированы комплексные соединения олеатов цинка, содержащие молекулы никотиновой кислоты и амиды кислот. Установлены состав, индивидуальность, способы координации молекул лигандов и термическое поведение полученных комплексов.

RESUME

The complex combinations of zinc oleate which contains nicotine molecules and acid amides were synthesized. The composition, individuality and ways of coordinating of ligand molecules and the thermic actions of the complexes were defined.

БИОЛОГИЯ

УЎТ 581.9.(575- 111)

**ОҲАНГАРОН ДАРЁСИ
ҲАВЗАСИНИНГ ЯЙЛОВ
МИНТАҚАСИДА КЕНГ
ТАРҚАЛГАН ЎСИМЛИК
ЖАМОАЛАРИНИНГ ҲОЗИРГИ
ЭКОЛОГИК ҲОЛАТИ ВА
ТРАНСФОРМАЦИЯСИ****Азимов И.Т. - ТДПУ**

Ўсимликлар қопламининг ҳозирги экологик ҳолатини ва трансформация даражасини ўрганиш, таҳлил қилиш энг долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Шу боис, биз Оҳангарон ҳавзаси яйлов минтақасида кенг тарқалган ўсимликлар қопламига қисқача таъриф ва тасниф беришга ҳаракат қилдик.

Оҳангарон дарёси ҳавзасида антропоген ва табиий омиллар таъсирининг барча типлари учрайди. Улар ўсимликлар қопламининг экологик ҳолатига ва трансформациясига сезиларли таъсир кўрсатади.

Оҳангарон ҳавзаси Тянь-Шань тизмасининг жанубий–ғарбий ёнбағирларидаги энг йирик ҳавзалардан (5260 км²) бири бўлиб, Ўзбекистонда учрайдиган барча минтақалар: чўл (266-500м), адир (500 -1500м), тоғ (1500-2500 м) ва яйлов (2500 – 4062м)лар учраб, уларнинг ҳар бири ўзига хос биоспектрга эга бўлган экосистемадир. Яйлов минтақасининг ўсимлик типларини кўплаб ботаник олимлар қадимдан ўрганиб, турлича таъриф, тасниф беришиб, турли масштабда ўсимлик ва яйловлар карталарини тузишган. Бу маълумотларни кўплаб адабиётлардан топиш мумкин (В.П.Дробов, 1956; С.Е.Коровин, 1959, 1963; Е.П.Коровин, 1962; Г.Т.Сидоренко, 1953; Е.М. Демурина, 1972, 1975, 1976; А.Я.Бутков, 1969; З.А.Майлун, 1984, 2002; Н.И.Акжигитова, 1984, 2002; Ў.Алланазарова, Т.Раҳимова, К.Тожибоев ва бошқалар, 2002).

Юқорида кўрсатилган адабиётлар, карталарда яйлов минтақаси ўсимлик типлари республиканинг Тянь-Шань, Тошкент вилояти, Чирчиқ – Оҳангарон ҳавзалари таркибида берилиб, уларга таъриф ва тасниф беришган.

Аммо, Оҳангарон ҳавзаси ва унинг минтақалари бўйича ўсимлик типлари мустақил ажратиб олиниб, биринчи бор оддий геоботаник тасвирлаш ва аэрокосмик суратлар (АФС, КФС), спутник маълумотларининг компьютер вариантлари маълумотлари, ГИС–географик информацион системадан фойдаланиб, иш олиб борилди.

Юқорида санаб ўтилган адабиётларда юқори тоғ – яйлов минтақасида тарқалган ўсимлик типларига турлича тасниф ва таъриф беришган.

А.Я.Бутков (1969) Чирчиқ – Оҳангарон ҳавзаларининг яйлов минтақасини Чотқол ва Курама тоғларининг сув айирғич қисмидан (денгиз саҳидан 2500-2600 м юқорида) ўсимликлар қоплами таркибида кенг тарқалган 5 типнинг: тоғ умбелляриялари, тоғ чимланган дашти, гиламсифат ўтзор (ковровые лужайники), тоғ ўтлоқлари (горные луга) ва трагакантазорлар учрашини кўрсатган. Муаллиф бу типларнинг доминант турларининг ареали, генетик келиб чиқишига кўра Ўрта ер денгизи бариал флористик элементига хос, деган хулосага келганини баён этган.

Биз тадқиқот олиб борган Оҳангарон ҳавзаси яйлов минтақасида ҳам юқорида санаб ўтилган ўсимлик типларининг деярлик барчаси учраши аниқланди. Мониторинг майдончаларда жами 65 та тур рўйхатга олиниб, уларнинг ҳаётий шакллари бўйича тўдаланди (жадвал). Уларнинг тарқалиш чегараси, таркиби, тузилиши кўплаб антропоген омиллар таъсирида чўлланишга (инкирозга учраш) учраб, турли даражада ўзгарганлиги аниқланди.

Тузилган «Ўсимликлар» картасида инкирозга учраган майдонлар индексларда (А.В.С) кўрсатиб берилди.

Охангарон ҳавзасида антропоген омилларнинг деярли барча типлари: йирик геологик карьерлар, йўллар, сув омборлари, заводлар таъсири, дарахт – буталарни кесиш, доривор, зировор ўсимликларни режасиз териш ва хашак тайёрлаш ишларининг барчаси ўсимлик қопламанинг инқирозига олиб келади.

Ўрганилган ҳавза яйлов минтақаси ўсимлик қопламида энг кенг тарқалган ўсимлик жамоаларидан: шаширзор, шаирзор, бетагазор, юқори тоғ гилам-сифат ўтлоқзор, тоғ ўтлоқзорлари ва трагакантли – корольков кирпи ўтзори бўлиб, уларнинг тарқалиш қонуниятлари «Ўсимликлар» картасида кўрсатиб берилди.

Картада бу жамоалар кўпинча серия, уйғун бирликда кўрсатилиб берилган, чунки, картага масштабга қараб 2-5 км² майдон чегараланади, кичик–кичик майдондаги жамоалар уйғун бирлик сифатида (комплекс сочтения) кенг тарқалган бирликлар таркибида кўрсатиб берилади.

Баланд тоғ–яйлов минтақасида 7 та ўсимлик типлари учраши аниқланди ва «Ўсимликлар» картасида уларнинг тарқалиши ва фитоценотик таркиби кўрсатиб берилди.

Охангарон ҳавзаси яйлов минтақасида учрайдиган ўсимлик типлари

-Ботқоқ ўтлоқликлари (сазы) – *Sasophyta*.

-Гиламсифат пастбўйли ўтлоқлар-*Cryonaporoia*.

-Юқори тоғ ёки субальп ўтлоқликлари – *Cryomesoroia*.

-Юқори тоғ криоксеромезофил ярим бутазорлар–*Cryoxeromesohemithanisca*.

-Юқори тоғ ксерофил ёки трагакантзорлар – *Cryofriganophyta*.

-Юқори тоғ чимланган дашти – *Cryoxeroroia*.

-Тоғ баланд бўйли ўтзорлар – *Theroroia*.

Бу типлардан ҳавзада кенг тарқалганларидан юқори тоғ чимланган дашти ва баланд бўйли ўтзорлар бўлиб,

улар асосий яйлов ерларини ташкил қиладилар.

Баланд тоғ – яйлов минтақасида (2500мдан юқори) учрайдиган ўсимлик жамоалардан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

-Трагакантли–Корольков кирпи ўтзори (*Acantholimon korolkovii*, *Lagotis korolkovii*, *Geranium regelii*, *Astragalus lasiosemius*);

-Бетагали–аралаш ўтли-Корольков кирпи ўтзори (*Acantholimon korolkovii*, *Cousinia bonvolotii*, *Poa relaxa*, *Puccinella subspicata*, *Artemisia lemanniana*, *Festuca valesiaca*) айрим жойларида булоқ бўйларида паст бўйли Альп ўтлоқлари аралаш (*Polygonum hyssaricum*, *Puccinella subspicata*, *Geranium regelii*);

-Лигулярияли–шаирзор (*Ferula tenuisecta*, *Ligularia alpigena*) булоқ атрофларидаги ботқоқ ерларда паст бўйли Альп ўтлоқлари аралашган (*Carex orbicularis*, *Allium monadelphum*, *Ranunculus rufosepalus*, *Poa relaxa*);

- Аралаш ўтли–шаирли–шаширзор (*Prangos pabularia*, *Ferula tenuisecta*, *Poa relaxa*, *Thermopsis dolichocarpa*, *Srachyopsis oblongata*, *Potentilla desertorum*, *Ligularia alpigena*);

- Аралаш ўтли–шувокли–бетагазор (*Festuca valesiaca*, *Arenaria lehmanniana*, *Arenaria griffithii*, *Geranium collinum*, *Cousinia angrenii*, *C.bonvolotii*) айрим жойларида кирпи ўтзор аралаш (*Acantholimon korolkovii*, *Ligularia thomsonii*, *Ranunculus rubrocalyx*);

-Лаготисли–айрим жойларида лигулярия аралаш- бетагазор (*Festuca valesiaca*, *Lagotis korolkovii*, *Ligularia thomsonii*, *L.alpigena*, *Polygonum hissaricum*);

- Аралаш ва бошоқ ўтли таранзор (*Polygonum hissaricum*, *Festuca valesiaca*, *Puccinella subspicata*, *Geranium regelii*);

- Бетагали–кирпи ўтли–тикон-ёстиқчазор (*Onobrychys echidna*, *Acantholimon korolkovii*, *Festuca valesiaca*).

Бетагазор формациясида учраган ўсимликлар рўйхати

Ассоциациялар	Аралаш ўтли лаготисли бетагазор	Пучинеллали карракли бетагазор	Карракли таранли бетагазор	Лигулярияли аралаш ўтли бетагазор	Шаирли-шаширли бетагазор
Буталар ва бутачалар					
<i>Astragalus lasiosemius</i>	Sp ₁	-	-	-	Sol
<i>Lonicera seravschanica</i>	-	-	-	-	Sol
<i>Onobrychis echidna</i>	Sp ₁	-	Sp ₁	-	-
<i>Potentilla orientalis.</i>	Sp ₁	Sp ₁	-	-	-
<i>Scutellaria cordifrons</i>	Sp ₁	-	-	-	Sp ₁
Чала бутачалар					
<i>Artemisia lehmanniana</i>	Sp ₂	Sp ₁	-	Sol	Sol
<i>A. persica</i>	Sp ₂	Sol	-	Sol	-
Кўп йиллик ўтлар					
<i>Achilla millefolium</i>	Sp ₁	-	Sp ₁	-	-
<i>Agropyron trichophorum</i>	-	Sp ₁	Sol	Sol	-
<i>Allium boszczewski</i>	-	Sol	Sol	-	-
<i>A. oreophilum</i>	-	-	-	Sol	Sol
<i>Artemisia dracunculus</i>	Sp ₁	Sp ₁	-	Sp ₁	Sp ₁
<i>Arenaria griffirhii</i>	Sp ₁	-	Sp ₁	Sp ₁	Sol
<i>Astragalus tirovii</i>	-	Sp ₁	Sol	-	Sp ₁
<i>A.talassicus</i>	-	Sp ₁	Sol	-	Sp ₁
<i>Asyneuma trautvetteri</i>	-	-	Sp ₁	-	-
<i>Bunium persicum</i>	Sol	Sp ₁	-	Sp ₁	-
<i>Carex turkestanica</i>	Sp ₁	Sp ₁	-	Sp ₁	Sol
<i>Centaurea squarrosa</i>	Sp ₁	-	Sp ₁	-	Sol
<i>Cicer jacquemontii</i>	Sp ₁	Sp ₁	Sol	-	-
<i>Convolvulus lineatus</i>	-	Sol	-	-	-
<i>Cousinia bonvalotii</i>	-	Sp ₂	Sp ₂	-	Sp ₁
<i>Dianthus subscabridus</i>	-	-	Sp ₁	-	-
<i>Dracocephalum komarovii</i>	-	-	-	Sp ₁	Sol
<i>Elymus tianschanicus</i>	-	Sp ₁	-	-	-
<i>Eremostachys speciosa</i>	-	Sol	-	Sp ₁	-
<i>Erigeron pseudoeravschanicus</i>	-	-	Sp ₁	Sol	-
<i>Festuca valesiaca</i>	Sp ₃	Cop ₁	Cop ₁	Cop	Sp ₃
<i>Galatella villosula</i>	-	Sol	-	Sp ₁	Sol
<i>Galium pamiralaicum</i>	-	Sp ₁	-	Sol	Sol
<i>Wagea minutiflora</i>	-	p ₁	Sp ₁	-	Sol
<i>Geranium regelii</i>	-	Sp ₁	-	Sp ₁	-
<i>Koeleria gracilis</i>	-	Sp ₁	-	Sp ₁	-
<i>Logotis korolkovii</i>	Sp ₃	-	Sp ₁	Sp ₂	-
<i>Ligularia thomsoni</i>	-	-	Sp ₁	Sp ₂	-
<i>Lindelofia tschimganica</i>	-	Sp ₁	-	Sol	-
<i>Melissitus popovii</i>	Sp ₁	-	-	-	-
<i>Oxytropis arassanica</i>	-	Sp ₂	-	-	-
<i>O. submutica</i>	-	-	-	-	Sp ₁
<i>Pedicularis korolkovii</i>	Sp ₁	-	Sp ₁	-	-
<i>Phleum phleodes</i>	-	Sp ₁	-	Sp ₁	Sp ₁
<i>Phlomis olgae</i>	Sp ₁	Sp ₁	-	Sp ₁	-
<i>Poa angustifolia</i>	Sp ₁	Sp ₁	-	Sp ₁	-
<i>P. litvinoviana</i>	-	Sp ₁	-	Sp ₁	-
<i>P. hissaricum</i>	SP ₁	-	Sp ₁	-	-
<i>P. rupestre</i>	-	-	Sp ₁	-	-
<i>Prangos pabularia</i>	-	Sp ₃	-	-	Sp ₁
<i>Pyrethrum pyrethroides</i>	-	-	-	Sp ₁	-
<i>Puccinella subspcata</i>	-	-	Sp ₁	-	Sp ₁
<i>Taraxacum brevrostae</i>	-	-	Sp ₁	Sol	-

Tulipa dubia	-	-	Sp ₁	Sol	-
Puccineleia subspicata	-	Sp ₂	-	Sp ₁	-
Ziziphora pamiralaica	Sp ₁	-	-	Sp ₁	-
Z. pedicellata	Sp ₁	-	-	Sp ₁	-
Эфемероидлар					
Carex pachystylis	Sp ₁	Sp ₁	-	-	-
Colchicum luteum	-	-	Sp ₁	Sp ₁	-
Gagea minutiflora	-	-	Sp ₁	Sol	-
Gentiana olivieri	-	-	Sp ₁	Sol	-
Poa bulbosa	Sp ₁	Sp ₁	Sp ₁	-	Sp ₁
P. litvinoviana	-	-	SP ₁	-	-
Бир йиллик ўтлар					
Aegilops triuncialis	Sp ₁	Sp ₁	Sp ₁	-	-
Arenaria leptoclada	-	-	Sp ₁	Sol	-
A.serpillifolia	-	Sol	-	Sp ₁	-
Veronica campylopoda	-	-	Sp ₁	-	Sp ₁

Оҳангарон ҳавзаси бир бутун ҳолда ажратиб олиниб, унинг ўсимликлар қопламининг минтақалар бўйича тарқалиш қонуниятларини, типологик тузилиши, фитоценотик хилма-хиллиги ва уларнинг динамик ҳолати, пайхонланиш (инкирозга учраши) даражаси ва пайхонловчи антропоген омилларнинг типларини аниқлаш ҳозирги кунда энг долзарб муаммодир.

Ўрганилган ҳавзанинг яйлов минтақасида 7та ўсимлик типлари учраши ва уларнинг фитоценотик хилма-хиллигини анъанавий геоботаник ва хариталаш методларининг уйғун бирлигида тадқиқотлар (2000 - 2010 йилларда) олиб борилиб, баҳоланди.

Ўрганилган ҳавзанинг яйлов минтақаси ўсимлик жамоалари динамик ҳолатининг тўлиқ рўйхатини кўрсатиш, улардан самарали фойдаланиш, муҳофаза талаб жойларини реконструкция қилиш ишларини режалаштириш ва ҳудуд генофондини асрашда илмий ҳужжат бўла олади. Бундай тадқиқот ишларидан чиқарилган хулосалар яйлов ўсимликларидан чорвачиликни ривожлантириш ишларини режалаштиришда илмий ҳужжат сифатида фойдаланишда катта аҳамиятга эгадир.

РЕЗЮМЕ

Учитывая ботанико-географические и биоэкологические особенности эдификаторов растительных сообществ в высокогорном поясе Ахангаранского

бассейна, выявлены 7 типов растительности (-сазы или болотистые луга, - низкотравные ковровые луга, - высокогорные, или субальпийские луга, -криоксеромезофильная полукустарничковая растительность высокогорий, - нагорноксерофильная растительность, высокогорные дерновинистые степи, -горные высокотравные луга).

Выявлены флористический состав, фитоценотическое разнообразие и степень их антропогенной нарушенности. Эти данные могут быть использованы планирующими органами при заготовке пастбищных и растительных ресурсов, реконструкции, разработке, определении оптимальных приемов борьбы с опустыниванием и мер по охране биологического разнообразия и генофонда высокогорного пояса Ахангаранского бассейна.

RESUME

Taking into account phytologic - geographical and bio-ecological features of edifiers of vegetation in a high-mountainous zone of Akhangaran basin (-marshy meadows, - low - grassed carpet meadows, high-mountainous, or sub-alpine meadows, - crioixeromesophile suffrutescent vegetation of high-mountain, - highland xerophilous vegetation, high-mountainous of turf steppe, mountain of high grassed meadow) 7 types of vegetation are educed.

The structure of flora, phytocenothic variety and level of anthropogenic

disturbance are revealed. These data can be used by planning authorities at preparation of pasturable and vegetative resources, reconstruction of development, definition of optimum receptions of struggle against the degradation and measures on protection of biological varieties and genofond of a high-mountainous zone of Akhangaran basin.

УЎТ 576.851.628.26

**ТУЯМЎЙИН СУВ ОМБОРИНИНГ
ТОЗАЛИК ДАРАЖАСИНИ
АНИҚЛАШДА ИШТИРОК ЭТУВЧИ
МИКРООРГАНИЗМЛАР**

**Кутлиев Ж., Сапаева Ф.Р.,
Ўринова А.А., Шарифов М. - Ўз РФА
Микробиология институти,
Хоразм Маъмун академияси**

Сув ҳавзаларини турли ифлосла-нишлардан химоя қилиш ва сув ресурсларини сақлаш барча давлатлар-нинг, айниқса, сув танқислиги яққол сезиладиган давлатларнинг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади.

Сув ҳавзаларига саноат корхоналари томонидан ташланаётган маълум миқдордаги зарарли моддалар сувни ифлосланишига олиб келади. Шу нарса ҳисоблаб чиқилганки, ўртача бир кубометр саноат оқова суви бир неча юз кубометр тоза сувни яроқсиз ҳолга келтиради. Бу кўрсаткичлар ҳозирги кунда жадал ривожланаётган индустрия шароитида қандай оқибатларга олиб келиши ўз-ўзидан маълум.

Саноат, коммунал ва қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдала-нилган сувлар ҳеч қандай тозалаш иншоотларидан ўтмасдан тоза сув ҳавзаларига қуйилади ҳамда уларни ифлослантиради ва сув ҳавзаларини табиий ўз-ўзидан тозаланиш хусусиятини камайтиради. Сув ҳавзаларининг ўз-ўзидан тозаланиш хусусиятлари эса чексиз эмас, шунинг учун ҳам унга тушадиган ифлосликлар йўл қўйиладиган чегарадан ортиб кетса, у ҳолда мазкур

сув ҳавзасида тузатиб бўлмас ўзгаришлар содир бўлиши ва ҳатто бу сувлар яроқсиз ҳолга келиб қолиши мумкин.

Сув ҳавзалари асосан мазкур жойга кўникиб қолган планктон комплекслар, айниқса, бир хужайрали организмлар иштирокида органик моддаларни озми-кўпми тўла-тўқис минералланиши ҳамда четдан тушган майда ўсимликларнинг нобуд бўлиши ҳисобига сув ҳавзаларида ўз-ўзидан тозаланиш жараёнлари амалга ошади (1).

Аҳолини сифатли ичимлик суви билан таъминлаш масаласини ҳал этишда, албатта, сув ҳавзаларидаги микрофлора ва уларнинг сувга бўлган таъсирини ҳисобга олиш зарур. Бундан ташқари, сув ҳавзаларига чиқинди сувлар билан бирга патоген микроорганизмлар тушиб, у эпидемиологик нуқтаи назардан анча хавfli ҳисобланади. Буларнинг барчаси аҳоли соғлигини муҳофаза қилиш, уларни сифатли сув билан таъминлаш мақсадида сув ҳавзаларини мутахассислар томонидан синчковлик билан назорат қилиб туришни тақозо этади.

Сув микробиологияси муаммоси устида иш олиб бораётган кўпгина микробиолог олимларнинг олиб борган илмий тадқиқот ишлари натижасида сув микробиологияси катта ютуқларга эришди. Бу олимлар томонидан кўпгина сув омборлари, кўллар, ҳовузлар ва дарёларнинг сувларида кечадиган микробиологик жараёнлар илмий нуқтаи назардан ўрганилди (3,4,5).

Материал ва тадқиқот усуллари. Олиб борган тадқиқотларимизнинг асосий объекти Туямўйин сув омбори сувлари ва уларда кечадиган микробиологик жараёнларни ўрганиш ҳисобланади.

Сув омбори сувлари таркибидаги микроорганизмларни ўрганишда сув омборининг марказий қисми, яъни, Амударёнинг пастки верф қисмидан, Султонсанжар пастки ва юқори қирғоқ сувларидан намуналар олинди.

Сув таркибидаги сапрофит бакте-рияларнинг умумий сонини аниқлашда

олинган сув намуналарини бир неча марта суюлтириб, балиқ пептонли ва гўшт пептонли агарда ҳамда суюқ электив муҳитида экиш усулидан фойдаланилди. Экилган микро-организмлар 28⁰С ҳароратда термостатда 48 соат, ичак таёқчалари бактериялари эса 37⁰С ҳароратда 24 соат мобайнида ўстирилди.

Сув омбори сувларида учрайдиган микроорганизмларнинг сон ва сифат таркибини аниқлашда микробиологияда қабул қилинган классик усуллардан фойдаланилди (2).

Тадқиқотлар ва уларнинг муҳокамаси. Туямўйин сув омбори Хоразм ва Қорақалпоғистон Республикасини ичимлик суви билан таъминлайдиган Ўзбекистоннинг энг катта қийматга эга бўлган сув заҳираларидан бири ҳисобланади.

Туямўйин сув омбори сув ҳавзаларида кечадиган ўз-ўзини тозалаш жараёнларида микроорганизм тўплamlари, бундан ташқари, кўпгина алоҳида бактерия турлари, замбуруғлар, сув ўтлари, содда ҳайвонлар ягона биоценоз сифатида бир-бирига боғлиқ ҳолда иштирок этади. Бунда юқори регенерация ҳисобида асосий вазифани бактериялар бажаради (3).

Туямўйин сув омбори сувлари таркибидаги азот ва углерод моддаларини айланишида қатнашувчи индикатор микроорганизмлар ўрганилди. Бу микроорганизмлар сувнинг тозалик даражасини кўрсатувчи омиллар ҳисобланади.

Тадқиқот ишларини олиб бориш учун Туямўйин сув омбори сувларининг очиқ қисмларидан юқори горизонтда (10-15 см чуқурликда) стерилланган идишларга микроорганизмларнинг сони ва сифатини аниқлаш мақсадида сув намуналари олинди. Намуналарни олишда ҳаво ҳарорати, сув ҳарорати ва унинг тиниқлик даражаси, муҳит, рН каби экологик омилларга алоҳида эътибор қаратилди.

Туямўйин сув омбори сувларида йилнинг баҳор фаслида, яъни, апрел

ойида олиб борилган илмий тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ҳаво ҳарорати 18⁰С дан 33⁰С гача ва сув ҳарорати эса 15⁰С дан 31⁰С гача, сувдаги рН муҳит 7,0 дан 8,0 гача кўтарилар экан. Сувнинг тиниқлик даражаси сув омборининг барча қисмларида юқори кўрсаткичда эканлиги кузатилди.

Туямўйин сув омборида олиб борилган илмий тадқиқотларимиз асосида олинган микробиологик маълумотларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, Амударёнинг пастки верф қисмидан олинган сув намунаси кўрсаткичининг лойқалик даражаси 305,9 мг/л, умумий қаттиқлик даражаси 9,6 мг экв/дм³, хлоридлар – 312 мг/л, сульфатлар – 330 мг/л., сапрофит ва ичак гуруҳи бактерияларнинг умумий миқдори ҳам юқори эканлиги маълум бўлди (сапрофитлар – 13,6x10 хуж/мл, ичак бактериялар гуруҳи – 1,6x10 хуж/мл). Бундан ташқари асосий экологик омиллардан бири бўлган сув ҳарорати 15⁰С – 22⁰С даражада ва рН – 7,0 – 8,0 оралиғида бўлиб, микроорганизмларнинг ривожланиши учун шароит етарли даражада бўлади.

Туямўйин сув омборининг Капарас ва Султон Санжар бўлимларининг юқори қирғоғидан олинган сув намуналарининг микробиологик ва физик-кимёвий таҳлиллари натижасидаги маълумотлар 1,2 жадвалларда батафсил келтирилган.

Олиб борилган микробиологик ва физик-кимёвий таҳлиллар асосидаги умумий хулоса шундан иборатки, Туямўйин сув омборига тушаётган сувларнинг тозалик даражаси йилнинг баҳор фаслида меъёрида эканлигини кўрсатди.

Адабиётлар рўйхати

1. Қутлиев Ж. “Оқова сувларни тозалашда биологик ҳовузларнинг хизмати”. Тошкент, Фан, 1989 й, 37 б.
2. Практикум по микробиологии. Учебн. пособие для студ. высших учебных заведений. Под. ред. А.И.Нетрусова, М. «Академия», 2005, с.608.

1-жадвал

Туямўйин сув омбори сувларининг физик - кимёвий таркиби
(2012 йил, апрель)

№	Сув намунаси олинган жой	Лойқалик даражаси (мг/л)	Умумий каттиқлик (мг экв/л)	Хлоридлар миқдори (мг/л)	Сульфат миқдори (мг/л)
1	Амударёнинг пастки верфи	305,9	9,6	312,0	330,0
2	Капарас водовод	8,0	9,7	316,0	320,0
3	Капарас	-	9,8	312,0	330,0
4	Юқори гидроузел	-	9,7	316,0	320,0
5	Султон Санжар пастки қирғоқ	-	9,8	312,0	330,0
6	Султон Санжар юқори қирғоқ	-	9,9	316,0	330,0

2-жадвал

Туямўйин сув омборида учрайдиган микроорганизмларнинг миқдори
(2012 йил, апрель)

№	Сув намунаси олинган жой	Сувдаги бактериялар миқдори (хуж/мл)		Сувнинг ҳарорати, °С	Сувдаги рН муҳит
		Сапрофитлар	Ичак бактериялари		
1	Амударёнинг пастки верфи	13,6 x 10	1,6 x 10	15,0	7,0
2	Капарас водовод	15,5 x 10	2,2 x 10	22,0	7,0
3	Капарас	0,4 x 10	1,9 x 10	17,0	8,0
4	Юқори гидроузел	3,2 x 10	2,0 x 10	17,0	7,5
5	Султон Санжар пастки қирғоқ	11,2 x 10	0,7 x 10	16,0	7,5
6	Султон Санжар юқори қирғоқ	0,8 x 10	0,2 x 10	16,0	7,5

3. Кутлиев Дж., Мавлянова М.И., Уринова А.А. Изучение роли индикаторных форм микроорганизмов, определяющих качество воды Чарвакского водохранилища. Республиканская научно-практическая конференция, Ташкент, 2006, с.137.

4. Драпкина В.Г., Капустина Л.Л. Значение микробиологических исследований в системе комплексного изучения Ладожского озера. Материалы 2-Байкальского микробиологического Симпозиума "Микроорганизмы в экосистемах озер, рек, водохранилищ". Иркутск, 10-15 сентября 2007г., с.69-70.

5. Виноградова Т.П. О формировании микробиологического режима Ангарских

водохранилищ. Материалы 2-Байкальского микробиологического Симпозиума "Микроорганизмы в экосистемах озер, рек, водохранилищ". Иркутск, 10-15 сентября, 2007, с.39-40.

РЕЗЮМЕ

В статье приведены данные о микроорганизмах, применяемых для очистки воды Туямуюнского водохранилища.

RESUME

In the article information was given about the microorganisms, which are applied in water treatment in Tuyamuyun water reservoir.

КИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

РЕЗУЛЬТАТЫ СЕЛЕКЦИОННЫХ РАБОТ, ОСОБЕННОСТИ И ВОСТРЕБОВАННОСТЬ ИХ ДЛЯ ХОРЕЗМСКОЙ ОБЛАСТИ

**Аккужин Д.А., Жуманиязов А.,
Жуманиязов Ф. - Хорезмская академия
Маъмуна**

Сорт является важнейшим средством интенсификации хлопководства и при равных затратах получения с единицы площади более высоких урожаев.

Современные селекционные сорта хлопчатника представляют собой выровненную популяцию, которые отличаются в конкретных условиях возделывания определенными хозяйственными и биологическими признаками.

Проблема выведения и внедрения в производство скороспелых, высокопродуктивных сортов хлопчатника, сочетающих качественные показатели волокна, продолжает оставаться актуальной и по сей день. Особо актуальна эта проблема в условиях Хорезма - северного региона хлопководства, где наряду с почвенным засолением, дефицитом пресной поливной влаги имеет место положение, когда сумма эффективных температур необходимых для хлопчатника в течение вегетации оставляет желать лучшего.

Проблема создания адаптивных сортов, способных противостоять и проявлять свои потенциальные возможности в конкретных экстремальных факторах среды, не менее важна и актуальна.

Ведение селекционных и элитно-семеноводческих работ в определенной местности позволяет вести отбор лучших форм – генотипов, приспособленных к конкретным условиям возделывания, т.к. сорт в определенной почвенно-климатической местности может изменить в нужном направлении

характер проявления признаков при проведении отбора в этих условиях.

Создание сортов со сбалансированным генотипом является одним из главных задач в селекции. Созданный такой сорт в конкретной местности будет иметь широкую экологическую пластичность к новым почвенно-климатическим условиям.

Метод индивидуального отбора, основанный и разработанный Иогансеном, позволил выделить нам из исходной некогда гибридной популяции сорта Ан-516 ДВ новый сорт РАХМАД и прошедший доработку Л-125, как сорт ДАРХАМ.

Научная обоснованность используемых в селекции положений послужила нам основанием для проведения в этом регионе селекционных работ, учитывая трактовку о том, что в каждом регионе должен быть свой местный сорт, приспособленный к этим условиям.

Основой для проведения этих работ, носящих созидательный характер, явилось выделение и сорта Ан-516 ДВ индивидуального отбора, отличающегося от своего родоначальника темпами созревания и способностью конкурировать по комплексу хозяйственно – ценных признаков. Эти особенности получили подтверждение при проверке по потомству. Пройдя конкурсные сортоиспытания, эта форма начала именоваться как сорт РАХМАД и была рекомендована для испытания в ГСУ, которая с 2012 года испытывается в соответствующих точках согласно разнарядкам МС и ВХ РУз.

Испытания позволили сделать вывод об адаптивности сорта РАХМАД к условиям Хорезмской области. Нет необходимости доказательств экономической целесообразности и перспективности возделывания пластичных сортов.

В результате многолетних селекционно-семеноводческих работ в условиях экспериментальной базы Хорезмской академии Маъмуна выделена линия Л-125.

По результатам конкурсного сортоиспытания Л-125 (2009-2011 гг.) рекомендован для передачи его в инспектуру по испытанию сельскохозяйственных культур. Эта линия получила название как сорт ДАРХАМ. На первом этапе Государственных испытаний сорта идет проверка однородности в системе Грунтконтроля ГСУ РУз. (2012 г.).

В дальнейшем, при получении положительных результатов, появится возможность испытываться в Госсортоучастках РУз, согласно разрядки МС и ВХ РУз.

Следует отметить, что в сорте ДАРХАМ удачно сочетаются относительный урожайный потенциал, темпы созревания, высокий выход волокна при оптимальной массе 1000 семян.

Полученные на примере сортов РАХМАД и ДАРХАМ результаты свидетельствуют о созидательной силе фактора отбора при проведении селекционных работ. В настоящее время по вышеназванным сортам ведутся работы, носящие стабилизирующий характер, именуемая как элитно-семеноводческая по выше названным сортам.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Хоразм вилоятида селекция ишларининг натижалари, хусусиятлари ва уларга бўлган талаб ҳақида сўз юритилган.

RESUME

This article consists of the results and characteristics of selection researches and its importance in Khorezm region.

УЎТ 633.1: 615.32:582.738

ХОРАЗМ ТУПРОҚ - ИҚЛИМ ШАРОИТИДА ДОРИВОР ҚАЛАМПИРЯЛПИЗНИ ЎСТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Собиров Р.С., Муратов Б.М.,
Абдурахимов У.Қ., Собиров Ҳ.Р. -
Хоразм Маъмун академияси

Маълумки, Хоразм воҳаси қадим замонлардан сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик маданиятига эга бўлиб, иқлими кескин ўзгарувчан ва ўта беқарор. Воҳанинг барча ерлари турли даражада шўрланган, ёғингарчилик камлиги ва кундуз кунлари ҳаво нисбий намлигининг пастлиги сабабли шифобахш ўсимликларнинг баъзи турларини фақат сунъий суғориш йўли билан етиштириш мумкин. Шу боисдан, Хоразм воҳаси шароитида доривор ўсимликларни ўстириш, бошқа жойлардан уруғини келтириб, шу иқлимга кўниктириш ўта муҳим муаммодир, чунки, Хоразм тупроғи турли даражада шўрланган бўлиб, ҳар қандай гиёҳ ҳам ўсавермайди. Шўрланган тупроқларда доривор ўсимликларни ўстириш технологиясини яратиш, ўсимликларни иқлимга мослаштириш, профилактик доривор перепаратлар учун хом-ашё базасини яратиш долзарб вазифалардан ҳисобланади.

Қалампирялпиз – *Menthapiperita* L., *ясноткадошлар* – Lamiales оиласига киради. У бўйи 30-100 см га етадиган кўп йиллик ўт ўсимлик бўлиб, пояси бир нечта, тик ўсувчи, тўрт қиррали, туксиз, барглари оддий чўзиқ тухумсимон, ўткир учли қирраси ўткир аррасимон. Барглари пояда қисқа бандлар билан қарама-қарши жойлашган, гуллари майда, пушти, оч бинафша, қизил бинафша рангда бўлиб, поя ва шохлар учида гуж жойлашган, бошоксимон гул тўплами ҳосил қилади.

Географик тарқалиши. Қалампирялпиз ёввойи ҳолда учрамайди. Уни инглиз олимлари томонидан *Mentha*

arvensis (мята полевая) – дала ялпизи ва *Mentha asiatica Bortes* (мята азиатская)-Осиё ялпиз турларини чатиштириш эвазига яратилган.

Қалампирялпизнинг икки хил тури бор: қора қалампирялпиз ва оқ қалампирялпиз. Доривор ва эфирмойли ўсимлик сифатида қора қалампирялпиз тури ўстирилади, оқ тури эса парфюмерия саноатида қўллаш учун ўстирилади.

Украина селекционерлари қалампирялпизнинг кўп эфир мойи ва ментол берадиган серҳосил 541-сонли, Прилукская-6, Краснодарская-2 янги навларини етиштирдилар. Бу навлар совуққа чидамли бўлиб, замбуруғлар билан деярли касалланмайди.

Ўстириш технологияси. Хоразм Маъмун академияси экспериментал тажриба даласида қалампирялпиз уруғи 2011 йилнинг кеч кузида экилди. Қалампирялпизни экиш ва парваришlash даврида барча агротехник қоидаларга амал қилинди. Экишдан олдин тупроққа 20 тонна чириган гўнг ва 100 кг ҳисобида фосфор солинди.

Ўсимлик парвариши эрта баҳорда бошланади ва униб чиққандан то июнь ойининг охиригача 10-12 марта суғорилади. Ўсимлик поясининг баландлиги 3-5 см бўлганда кўчатни бошқа жойга кўчириб ўтказиш мумкин. Барча агротехник талабларга амал қилиб экилганда қалампирялпиздан 4 йилгача сифатли хом- ашё олиш мумкин.

Доривор хом-ашёнинг ташқи кўриниши. Тайёр маҳсулот қисқа бандли, ўткир учли ланцетсимон барглardan иборат. Ҳиди ўткир ва ёқимли бўлиб, мазаси тилни ачитиб, узок вақтгача муздек қилиб туради.

Давлат фармакопоеясининг XI сон талабларига кўра маҳсулот намлиги 14%, умумий кули 14%, қорайган барглари 5%, поя ва гул аралашмалари 10%, элакдан ўтадиган майда қисми 8% дан ортиқ бўлмаслиги керак.

Кимёвий таркиби. Ер юза қатламини тезда қоплай олиши доривор ялпизнинг ўсиши шўр тупроқли тажриба

даласида яхши кечди. Олинган таҳлилларга кўра, барги таркибида эфир ёғи адабиётларда келтирилган маълумотларда 1,80-2,05 % бўлиши кўрсатилган бўлса, унда 2,40-2,50% борлиги аниқланди. XI сон Давлат фармакопоя талабига кўра барг таркибида эфир мойи 1%дан кам бўлмаслиги керак.

Эфир мойи ўсимликнинг ер устки қисмида сув буғи ёрдамида ҳайдаб олинади. Мой тиниқ, рангсиз ёки оч сариқ суюқлик бўлиб, хушбўй ҳидга ва оғизни узок муддатгача совутадиган ўткир мазага эга. Мой таркибида асосан ментал бор. Мой совутиш эвазига ментал кристалл ҳолида ажралади. Мой таркибида 70% гача ментал ҳамда 4-9% ментолнинг сирка, валериана ва бошқа кислоталар билан ҳосил қилган эфир моддалари бор. Қалампирялпиз ер устки қисмида 40 мг каротин, гесперидин, флавокоидлар, бетаген, 03% урсол ва олеанол кислоталари бор.

Тиббиётда ишлатилиши. Қалампирялпиз барги препаратлари, эфир мойидан тайёрланган ялпиз суви, настойкаси кўнгил айнишига ва қусишга қарши ҳамда овқат ҳазм қилиш жараёнини яхшилашда ишлатилади. Шунингдек, оғиз чайқаш ва микстуралар таъмини яхшилаш учун қўлланилади. Эфир мойидан ажратиб олинган ментол, кулоқ, бурун, нафас йўллари касалликларида ҳамда тиш оғриғини қолдириш учун ишлатилади. Ментолдан бош оғриғини қолдирадиган мигрен қалами тайёрланади. Ментол препарати-валидол кўкрак қисиш (стенокардия) касаллигида ишлатилади.

Шунингдек, эфир мойи ва ментол озик-овқат ҳамда парфюмерия саноатида ҳам ишлатилади. Асосий доривор препаратлари баргидан дамлама, эфир мойидан ялпиз суви – Aqua Menthal, настойка тайёрланади. Ментолдан мигрен қалами, валидол препаратлари тайёрланади. Барг тинчлантирувчи, ўт ҳайдовчи, меъда касалликларида ишлатиладиган йиғмалар, чойлар таркибига кўшилади. Қалампирялпиз мойи энг яхши антисептик хусусиятга

эга. Асосан тиш оғриқларида паста таркибига, шунингдек, корвалол, валидол, эфкамон, аэрозол, пектуцин таркибига қўшилади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, ноанъанавий доривор қалампирялпиз ўсимлиги Хоразм вилояти учун истикболли ҳисобланиб, келгусида Хоразм воҳаси тупроқ-иқлим шароитида ундан тайёрланган хом-ашёдан турли хил касалликларни даволашда қўллаш мумкин.

Адабиётлар рўйхати

1. Собиров Р.С. Хоразм вилояти тупроқ-иқлим шароитларида доривор ўсимликларни ўстириш технологияси. // “Қуйи Амударё этакларида деҳқончилик муаммолари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. Хива, 2001й., 67 б.

2. Собиров Х., Дўсчанов Б., Собиров Р. Хива бальзами таркибига кирган баъзи бир ўсимликларни ўстириш технологияси. // “Ўсимликлар интродукцияси: Муаммолари ва истикболлари” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. Хива, 2003 й., 82 б.

3. Собиров Х., Собиров Р. Буйрак тош касаллиги ва уни даволашда ишлатиладиган маҳаллий доривор ўсимликлар. // “Хоразм воҳаси ва унинг экологик ҳолати” мавзусидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. Хива, 2004 й., 101 б.

РЕЗЮМЕ

В данной статье приведены сведения о технологии возделывания мяты лекарственной в почвенно-климатических условиях Хорезма.

RESUME

The article is about the technologies of cultivating the mint herbals in the soil climatic conditions of Khorezm region.

ТАРИХ

ОТКРЫТИЕ ПЕРВОЙ СОВРЕМЕННОЙ БОЛЬНИЦЫ В ХИВЕ

Абдурасулов А.- Хорезмская
академия Маъмуна

В конце XIX в. население Хорезмской области получило возможность воспользоваться медицинской помощью. В 1891 году в городе Хиве был учреждён фельдшерско-амбулаторный пункт на 4 койки. Первых посетителей он начал принимать с 8 марта 1892 года. На его содержание Хивинский хан выделял 1696 руб. в год. В пункте работали врачи Попов и Н.Косьяненко. Контроль над ним был возложен на врача Амударьинского отдела. 1891 год в Хиву для проверки работы фельдшерско-амбулаторного пункта приезжали врач Авдакушин и фельдшер-акушерка Новоструева, а в 1897 год – врач Кумберг (Центральный Государственный Военно-Исторический Архив, ф.1396, оп.1, д.33, л.69).

Энтузиасты – одиночки, не получая поддержки у Хивинских властей, не могли оказать населению медицинскую помощь в нужном объёме. В Хиве распространялись массовые инфекционные заболевания. Начальник Амударьинского отдела рекомендовал хану “учредить в Хивинском ханстве должность хотя бы одного оспопрививателя с оплатой ему 15 руб. в месяц, который мог бы разъезжать по городам и селениям Хивинского ханства и производить прививки”. Но ханское правительство, ссылаясь на отсутствие средств, отказывалось даже выплачивать заработную плату обслуживающему персоналу фельдшерско-амбулаторного пункта в Хиве. Все же, по инициативе передовых общественных сил, в конце 1894 г. был открыт фельдшерско-амбулаторный пункт, который в 1895 г. перешел в новое здание.

В начале XX в. в связи с распространением различных болезней и увеличением смертности населения от лихорадки русские врачи, желая оказать скорейшую и действенную помощь населению Хивы, ходатайствовали об организации больниц в Хиве на 10 коек в Новом Ургенче и в Кунграде - на 6 коек. Кроме того, демократическая общественность требовала открытия 15 фельдшерско-амбулаторных пунктов в сельской местности (ЦГА Уз ССР, ф.125, оп.1, д. 47, л-142). Ханское правительство не согласилось с этим предложением.

Лишь в начале 1912 г. в Хиве было начато строительство больницы. Для этого в северной части города, на берегу канала Палван-Яб, был куплен сад Аллаберген-Кара-дивана.

Больница начала принимать первых посетителей в конце 1913 г. Первым врачом в ней был Н.Ф.Анисимов, несколько позже пришел на работу и врач Шумейко (ЦГВИА СССР, ф.400, д. 173, л-86).

Врачебный персонал вскоре завоевал симпатии населения города. Н.С.Лыкошин отмечал, что врач Анисимов «отлично лечит, успешно делает хирургические операции и снискал себе полное доверие народа». За три месяца своего существования больницу посетило 10909 человек, из них 4747 женщин (ЦГА Уз ССР. Ф. 125, оп. 1, д. 333, л: 65; д.309, л-15).

Таким образом, в начале XX в. в городе Хиве появились квалифицированные русские врачи, состояние здравоохранения в городе несколько улучшилось.

РЕЗЮМЕ

Мақолада XX аср бошларида Хива шаҳрида биринчи замонавий касалхонанинг очилиш тарихи ёритилган.

RESUME

The article consists of information about the history of the first modern hospital in Khiva city at the beginning of XX.

НОЁБ ХАЗИНАНИНГ КАЛИТИ

Жалилов О.Х. -

Хоразм Маъмун академияси

Хоразм кенг маънода, Туркистон минтақаларидан бири. Бу минтақада хукм сурган давлатлар, уларнинг хонлари, шоҳлари, давлат арбоблари жаҳонга донғи кетган ботир, қаҳрамон, паҳлавонлари, машхур олиму уламо, машойих авлиё-анбиёлари тарих саҳнасида ўзини намоён этган. Хоразм Кат, Урганч, Журжон, Марви жаҳон, Хива каби пойтахт шаҳарлари билан дунёга танилган қуёшли мамлакат. Хоразмликлар ўз тили, ёзуви, ўзига хос мусикаси ва нотасига эга халқ.

Жаҳон мамлакатлари, чунончи, шарқ мамлакатларида ҳам архив ишининг ривожланиши давлат ривожланишида давлат тараққиёти билан боғлиқ бўлиб келган. Хоразм шоҳлари, Хива хонларининг давлат архиви бўлган.

Хива хонлигида XVIII-XIX асрларида ўзбек тилида иш юритиш тизими мавжуд бўлиб, ҳужжатларни сақлаш тартиби - архивчилик жорий этилган. Бироқ Хива хонларининг давлат архив ҳужжатларини узоқ изланишлар натижасида тарих фанлари докторлари, профессорлар П.П. Иванов (1936 й), академик М.Й.Йўлдошев (1948-1962 й) ва А.Л.Троицкая (1951 й.) лар Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги кутубхонадан ва собиқ Иттифок Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармаси (фонди)дан топишга муяссар бўлганлар. Бир неча минг варақдан ташкил топган ноёб ҳужжатларни 1873 йилда, Россия Хива хонлигини босиб олганида, хонлик хазинасидаги 300 бебеҳо қўлёзма билан бирга олиб кетганлиги маълум бўлди. Демак, давлат архив ҳужжатлари хон хазинасида қимматбаҳо мол-мулк, жавоҳир ва тилла пуллар билан бирга сақланган экан. Ҳужжатларни аниқлаб бериш шарқшунос олим А.Л. Кунга топширилган. А.Л.Кун ҳужжатларнинг хон архивига тегишли эканини аниқлагач, унинг асосий

қисмини Туркистон генерал-губернатори Санкт-Петербургдаги Салтиков Шчедрин кутубхонасига юборган. Бироқ хужжатларнинг яна бир қисми А.Л. Куннинг қўлида қолиб кетган.

Хива давлат архив-хужжатлари 1962 йили Ўзбекистон Давлат архив бошқармасининг илтимоси билан Ўзбекистонга қайтарилган. Ҳозир ушбу архив Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги “Ўзархив” агентлигининг Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида И-125 жамғарма (фонд), 1-2 рўйхат (опись) рақами остида сақланмоқда. Жамғармада жами 1252 йиғма жилд (дело) да тахминан 24000 varaқ хужжат мавжудлиги аниқланди.

И-125 жамғармадаги хужжатлар Хива хонлигининг 1694 йилдан 1920 йилларгача бўлган давр тарихига оид бўлиб, мазмунан Хива хонлигининг давлат, ҳарбий, маъмурий тизими, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий ва маънавий ҳаёти, этнографияси, топономияси, топографияси, кўшни ҳорижий мамлакатлар билан дипломатик, савдо ҳамда маданий алоқалари тарихи масалаларини қамраб олган.

Хужжатлар тузилиши жиҳатдан иккига бўлинади: биринчиси - бир varaқ қоғоз ва қоғоз ўрамаси шаклидаги хужжатлар, иккинчиси - уч varaқдан юз, беш юз varaқгача бўлган дафтар шаклидаги хужжатларга ажратиш мумкин.

Varaқ шаклидаги хужжатларга хонликнинг мустақиллик ва қарамлик давридаги сиёсий аҳволи, давлат, маъмурий, ҳарбий тизимини акс эттирувчи хужжатлар, хонлар, тўралар, қушбеги, меҳтар, девонбеги каби вазирлар, али ул-умаро, шайх-ул-ислом, нақиб, мироб, девон, қози ул-қуззот, раис, ясовулбоши, мингбоши, юзбоши, даҳбоши, ҳоким бийоқо, бекларбеги, оталиқ, бий, маҳрам ва сарой хизматчиларига муносабатли ёрлик, иноятнома, иншо, инъом, чек, патта, қози васиқалари каби хужжатларни киритиш

мумкин. Шунингдек, varaқ шаклидаги хужжатларга хонликнинг Бухоро, Қўқон, Эрон, Афғонистон, Туркия, Русия, Англия билан алоқаларига оид дипломатик хужжатлар, мактуб ва турли ёзишма телеграммаларни киритиш мумкин.

Дафтар шаклидаги хужжатларга хонлик аҳолисининг иқтисодий ҳаётига оид дафтарлар: 1.Хон бошлиқ феодал амалдор, руҳоний, савдогар ва оддий фуқаро ва ижарачиларнинг қўлидаги ерларининг таноби ёки аъло (юқори), авсот (ўрта), адно (қуйи) категорияси бўйича тузилган рўйхат дафтарлари; 2. Ер, чорва, савдо солиғи тўловчилар ҳамма уларнинг тўлаган солиғи, закоти, тўламай қолган боқимандалари кўрсатилган дафтарлар; 3.Хонлик маъмуриятлари - ҳокимлик, ноҳия, туман аҳолиси, масжид жамоаси ва уларнинг иқтисодий аҳволини кўрсатувчи статистик маълумотлар ёзилган дафтар; 4.Хонликнинг натурал – маҳсулот бўйича қирим-чиқим дафтарлари билан вақф хўжалигини ёритувчи дафтарлари. 5. Сарой, боғ, ҳовли, мадраса, масжид, хонақоҳ, минора, ҳаммом, дор ул-оғиз, дор ул-омон, мақбара, почта-телеграф, касалхона кабилар қурилиши ва уларнинг таъминоти тўғрисидаги хужжатлар; 6. Келим-кетим рўйхат дафтарлари қиради.

Юқорида келтирилган Хива хонлари давлат архив хужжатларининг шакли, тузилиши ва мазмуни ҳақидаги маълумотларимиз бу архив хужжатлари Ўзбекистон халқлари, шу жумладан, хоразмликларнинг миллий-маданий, маърифий-маънавий бойлиги, олтин мероси, бебаҳо хазинаси эканини далиллайди.

Дунёдаги барча қўлёзма, босма китоб ва хужжатлар сақланаётган фонд ва у китобларнинг картотекаси, баъзиларининг рақам ва мавзулари бўйича нашр этилган тавсиф (каталог)лари мавжуд. Каталоглар фондлардаги китоблар, хужжатлар устида ишлаётган тадқиқотчилар учун қалит-очқичлик вазифасини ўтайди. Очқичсиз уйни очолмаганингиздай каталогсиз ўзингизга,

тадқиқотингизга керакли қўлёзма босма китоб ёки қўлёзма ҳужжатни топа олмайсиз ва фойдалана олмайсиз.

Хива хонлари давлат архив ҳужжатларининг П.П. Иванов тайёрлаган 137 ҳужжатнинг тавсифидан (П.П. Иванов. Архив Хивинских ханов XIX в.- Ленинград, 1940) бошқа тавсиф ёзилиб, махсус китоб сифатида чоп этилмаган.

Каталог ноёб хазинамиздан тўла фойдаланишимиз, Ўзбекистондаги ўзбек хонликлари, айниқса, Хива хонлиги тарихини далилий ёзма манбалар билан янги яратишга имконият яратиб беради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоом Абдуғаниевич Каримов тарихчи манбашунослар олдига Ўзбекистоннинг тарихини ёзма ва ашёвий меросимиз асосида ҳаққоний яратишни вазифа қилиб қўйди. Бу вазифани амалга оширишда тадқиқотчилар учун ҳужжатлар каталоги жуда ҳам муҳим. Каталог тарихчи манбашунос олим тадқиқотчилар учун керакли биринчи ёзма манбаларни қийналмай топиб, уларни илмий муомалага киритиб, ўрганаётган масала-муаммолар устидан тўғри хулосалар чиқаришига имконият яратиб беради.

Ўзбекистон Республикаси Хоразм Маъмун академияси Хива хонлари давлат архив ҳужжатларининг каталогини тузишни ўз лойиҳасига киритди, бу иш 2009 йили бошлаб юборилган эди. Каталогнинг 1 жилдини нашрга тайёрлаш иши бу йил ниҳоясига етказилади.

Ушбу каталогда ҳар бир ҳужжатнинг Ўзбекистон Марказий давлат архивида сақланаётган рақами, сўнгра, каталог тартибидаги ҳужжатлар тартиби бўйича рақами ҳужжатнинг қайси йил, ой, кунга муносиблиги, ҳужжатнинг қисқача мазмуни, унинг қоғози, қоғозининг бичими, қандай сиёҳда, араб ёзувининг қайси хат турида, қайси тилда ёзилганлиги тўғрисида маълумот берилади. Агар бир варақ қоғозга ёзилган бўлса, унинг неча қаторлиги ҳам кўрсатилади. Ҳужжатда муҳрлар бўлса, уларнинг бичими ва

муҳрда ёзилган ёзувлар, муҳр эгасининг ва отасининг исми кабилар тўғрисида маълумот берилади.

Агар ҳужжат дафтар шаклида бўлса, архивда сақланаётган рақами, сўнгра, каталогдаги ҳужжатлар тартиби бўйича рақами, дафтарнинг муқоваси, неча варақдан ташкил топгани, нечанчи йил, ой, кунга мансублиги, сўнгра, мазмунидан кейин варағининг бичими, қоғози ва юқоридагидай сиёҳи, хати, тили ҳақида маълумот берилади. Биз ишни ЎзР Марказий давлат архивида И-125 жамғарма, 2-рўйхатда сақланаётган 665-йиғма жилд (бир йиғма жилдда бирдан 500 варақча ҳужжат)даги ҳужжатларни тавсифлашдан бошладик. Тузилган тавсифлар “Хива хонлари архиви ҳужжатлар каталоги (XIX-XX аср бошлари)”нинг 1-жилдига киритишни режалаштирдик.

Ўқувчиларимизни айрим ҳужжатлар тавсифлари билан таништирамизки, уларда тавсиф ва каталог ҳақида бир озгина тасаввур ҳосил бўлса, ажаб эмас. Варақ шаклидаги ҳужжатлар тавсифига мисоллар:

И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 15-йиғма жилд, 3-варақ. 1271 ҳижрий йил, рабби ул-аввал ойининг 22-си, 1854 йил, 14 декабрь.

Муҳаммад Амин хоннинг (1845-1856 й) Мулло Муҳаммад Мусога берган ёрлиғи.

Ёрликда Мулло Муҳаммад Мусони Ҳазорасб қалъасига Мулло Муҳаммад Назар охунд ўрнига, Мулло Яъқуб хожага шерик раис ва Мулло Сайид Назарга шерик муфти қилиб нишони олийшон суюрғол қилдук, деб ёзилган. У инсоф диёнат билан мусулмонларга дину оятлардан таълим бериб, имом ва муаззинларни текшириб, мактабга болаларини бермаган ва шариатга ҳилоф иш қилганларни жазолаб, чорасини кўришлиги кўрсатилган.

Қалъа аҳолиси эса у шахсни ўзларига муфти ва раис билиб никоҳ, даъволи масалалар ва шариат аҳкомлари каби масалаларда уларга мурожаат қилишликлари лозимлиги эслатилган.

Ёрликқа хоннинг 5x12 см. бичимли “Муҳаммад Аминхон...ло илоҳа иллаллоҳ Муҳаммадун Расулиллоҳ то ғарир Аллоҳ” деб ёзилган муҳри босилган.

Ёрлик 22x34,5 см. бичимли, ок рангли маҳаллий қоғозга, қора сиёҳда, настаълиқ хатида, туркий (ўзбек) тилида ёзилган, жаъми 17 қатор.

И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 22 йиғма жилд, 6-варақ, 1281 ражабнинг якуни, 1864 йил, 10 декабрь.

Сайид Муҳаммад Раҳимхон сонийнинг ёрлиғи. Ёрликда Амударёнинг орқа тарафи (шимоли) ва Ёлпоқ Чек мавзеидаги 600 ва 400 танобдан иборат икки бўлак мамлақати подшоҳий ерини Абдуллоҳ меҳтар валади Ғозибойга вазни бир мисқоллий 5000 тиллага сотгани ёзилган. Ернинг чегаралари аниқ кўрсатилган. Ер уни сотиб олувчининг холис мулкига айланиши, уни ворисларига мерос қилиб қолдириш ҳуқуқига эгаллиги таъкидланган. У ерга дахл етказмаслиги эслатилган.

Ҳужжатга икки муҳр босилган:

1) 2,3x4 см. бичимли “Шоҳ Хожа Одил Муҳаммад Раҳим, талатуфлари ба омади тахт адим, Ё Оллоҳ” деб ёзилган муҳри

2) 3,5x3,5 см. бичимли “Қози ул-Қузот Қози Абдурахим ибн Қози Муҳаммад Шариф эшон марҳумий” деб ёзилган муҳр.

Ёрлик 19,5x32,5 см. бичимли сарғич юпка Самарқанд қоғозига, қора сиёҳда, чиройли настаълиқ хатида, туркий (ўзбек) тилида ёзилган, жаъми 16 қатор.

И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 227-йиғма жилд, 1-варақ, 1865 йилги Хива хонлиги кушбегисига Марв, Чоржўй ва унинг атрофидаги така қабиласи туркманларининг ёзган мактуби.

Мактубда улар ўзаро маслаҳатлашиб, Бухоро амирининг итоатидан чиқиб, Хива хони Муҳаммад Раҳимхонни ўзларига хон ва подшоҳ деб қабул қилганликлари баён этилган.

Ҳужжатга 6 та шахс муҳрининг нимтаси (ярим қисми) босилган.

1) 1,5x2 см. бичимли, сув олиб кетган, ўқиб бўлмайд.

2) 1,3x2 см. бичимли Қозихон.

3) 1x1,5 см. бичимли Муродхон.

4) 1,5x2 см. бичимли Бойназирхон.

5) 1,3x1,8 см. бичимли Абу Эдак Паҳлавон.

6) 1,2x1,6 см. бичимли Давлатназар ибн Муҳаммад Нафасларнинг муҳрлари.

Мактуб 11x22 см. бичимли маҳаллий қоғозга, қора сиёҳда, настаълиқ хатида, форс тилида ёзилган, жаъми 29 қатор.

И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 220 – йиғма жилд, жаъми 21 ҳужжат, 1 варақ, 1866 йилга оид.

Бухоро амири Амир Музаффарнинг Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II га ёзган мактуби.

Мактубда амир Хива хонига Олимқули номли шахснинг давлатга қарши бош кўтариб чиққани, лекин уни мағлуб қилиб, Фарғона ва Хўқанд вилоятларини қайтиб олганлигини билдирган ва ушбу “хушхабар”ни хонга етказиш учун Саъдуллоҳ хожа авроқни хон ҳузурига юборгани айтилган.

Мактуб варағи орқаси Сайид Амир Музаффарнинг 2x2 см. бичимли муҳри босилган.

Мактуб 23,5x 37,5 см. бичимли рус ёзув қоғозига, қора сиёҳда, настаълиқ хатида, форс тилида ёзилган, жаъми 16 қатор.

Дафтар шаклидаги ҳужжатлар тавсифига мисол:

И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 466 йиғма жилд, қорамтир яшил муқовали дафтар шаклдаги 85 варақли, 79 варағига ёзилган ҳужжат. У 1859-1860 йилги ер эгаллиги ва солиққа оид ҳужжат.

Дафтарда Хива хонлигига қарашли вилоят, ҳокимлик, район ва энг кичкина маъмурий бирлик - масжидлардаги хўжаликлар сони, уларнинг ерга эгаллиги бўйича, яъни, 10 танобдан кўп ери бўлган аъло (юқори), 5 танобдан 10 танобгача ери бўлган авсот (ўрта ҳол) ва 5 танобдан кам ерга эга бўлган адно (қуйи) табақага оид хўжалик (ҳовли) сони ва уларнинг жаъми тилла ҳисобида неча тилла солиқ

тўлаганлиги тўғрисида маълумотлар графа-жадвал шаклида ёзилган.

Ҳужжатда куйидаги вилоят, ҳокимлик, район (туман) ва masjidлар бўйича маълумотлар берилган:

Питнак, Жувор хос (4б варақ), Карбак (5а, 6а) Мухоман (6а-7а), Авшор (7а-7б), Жонготли (7б-8а) Бешдахоли (9б) Хосса ёпли (9б-10а), Шайхёп (10б) Жуводир (10б-11а) Пичоқчи (11а,б) Ширшоли, Қурра отовли, Ос, Тамали, Хитий, Масъуд, Нукус, Боғот, Қуланчи, Наймон, Тобеи, Хива Гандумён, Ос, Ангарик, Пишканик, Пирнахос, Гулбонбоғ, Ғахш, Индавак, Садрхос, Шайх боғи, Остона, Вақфчи, Каттабоғ, Янгиарик, Оқ масжид, Янгиёп, Жирмиз, Чатак, Собирзон, Қўнғирот олажа, Сорт олажа, Шотли, Ширин, Қулон қорабоғ, Қулон дагмаж, Дурғодик, Мадир, Ишкон хос, Зино хос, Гўжа, Қахрамон била, Арбак, Хастигон, Шайх, Машҳадли, Кенагаз, Илдимзон, Шамахулум, Харбус, Незанхос, Хадра, Жоник шайх, Қоратамоқ, Қуюқтомли, Хонабод, Хайрабод, Парчанхос, Ғўвик, Қушчи каттабоғ, Қиёт, Ропаник, Юқори Ропаник, Обхўри Ғозиобод, Чондирли, Қирлавит, Қорамонли, Довутли, Қатоғон, Қўшкўприк, Ўзбекёп, Ғозобор, Обхўри, Шоҳобод, Тобеи Хонқа, Қора мозули, Ўргначлик қоравул, Қалъа қоравул, Раият қалъа, Ғайбули, Чот кўприк, Янғут қалъали, Бешмерган, Шоҳобод, Обхўри, Ёрлмиш, Дурман, Уйшун, Боруна уйғур, Оқ сабли, Беватан уйғур, Уйрот, Кот, Мойли, Жангал, Қиёт-қўнғирот, Болғон, Тобей Қилич Ниёзбий, Тобей Гурлан, Гурланёпли, Тошқалъа, Орёқчи, Хизирэли, Вазир...Тобей Қипчоқ мулкдор қангли, Ер тутқон қангли, Тобей Кўхна Урганч Хонабоддин тутқонлар кабилардаги аъло, авсот, адно категорияга тегишли хўжаликлар, уларнинг тўлаган солиқлари тўғрисида маълумот берилган.

М.Й. Йўлдошев 466- йиғма жилдда берилган маълумотлар орқали (асосида) Хива хонлигида ўша даврда 1183 масжид борлигини аниқлаган. Солиқ тўловчи хўжаликларнинг ҳаммаси 37603

та бўлиб, ерга эга хўжаликлар сони 16400 тани ташкил қилган. Шулардан 3146 хўжалик аъло, 3934 хўжалик авсот, 9320 хўжалик адно категориясига мансуб бўлган.

466 йиғма жилд (дафтар) варагининг бичими 18,5x23 см. оқ рус қоғози, қора сиёҳда, настаълиқ хатида, ўзбек тилида ёзилган.

И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 432 йиғма жилд, дафтар шаклидаги 46 варақли, 1872 йилга оид. Қорақалпоқ, қисман қозоқ закот тўловчи чорвадорларнинг рўйхати ёзилган ҳужжат.

Дафтарда чорвадорнинг исми - шарифи, унинг қайси қабила ёки уруққа мансублиги, қайси райондан ёки куранг (қўрғонча)га қарашлилиги, неча мол ёки кўйи борлиги, баъзан, шахсларнинг неча тилла ёки танга тўлаганлиги ёзилган. Дафтарда ҳар бир район ёки куранг чорвадорларининг рўйхати берилгандан сўнг ўша район ёки курангда жами неча мол борлиги ва жами неча танга ёки тилла закот тўлаганлиги форсча сўз ва рақам билан ифодаланган (баён этилган).

Масалан: жами духазор у шаёт мол-2060 танга (2а) сисаду панжоҳ мол-350 танга (2б) жами даҳ ҳазору сиёҳашт мол-10038 танга (8а), жами сездах ҳазору ҳашт саду ҳаштад мол-1388 танга (19а) Бисту Якҳазору ду саду чехлиду мол (29 б) жами ҳафт ҳазору ҳафтсад шастмол -7760 танга (44а варақ) деб ёзилган. Мол сони билан тўлаган тангаси бир хил бўлганлиги учун ҳар бир мол ҳисобидан бир тангадан закот тўланган деган хулоса келиб чиқади.

Демак, дафтарда Хўжаэли (1б) Қиёт ёрғон (2б) ўкузнинг сақоси (2б), Қўнғиротнинг атрофи (3б), Кўкдоғи (4б), Оққалъа (8б), Эшимнинг оёки (13б), Девқара (19б), Бўйдоли (22а), Ноиб (30 а), Октева (37а), Чўртонбойнинг сақоси (42а) каби район ва куранглардаги чорвадорлар ва молларининг жами сони ва тўланган закотлари танга ҳисобида ёзилган. Дафтарда чорваси ҳисобидан закот тўлаб бўлган шахслар рўйхатдан қизиқ билан ўчирилган. Дафтарда

“Ўтилди”, “3 танга ўтилди”
 “Хўжаэлиники”, “Ноибдан келган”,
 “Фатакли”, “Юсуф махрамнинг одами”
 каби жумлалар учрайди.

Дафтарнинг қоғози 18,5x23 см.
 бичимли рус ёзув қоғози бўлиб,
 маълумотлар унга қора сиёҳда,
 настаълиқ хатида, ўзбек тилида ёзилган.

И-125-жамғарма, 428 йиғма жилд,
 қизил сафян чарим муқовали 6 варақли
 дафтар шаклида, у 1289-1290/1872-1873
 йилларга оид ҳужжат.

Дафтарда Хива хонлиги
 бозорларида савдогарлар, деҳқон,
 ҳунармандлардан олинадиган закот,
 тагжой, даллол ҳақи тўғрисидаги
 маълумотлар ёзилган. Дафтарнинг 2 б
 варағида “1289 йил рабби ас-соний ойи
 орасида Худойберган карвонбошига
 олинганлар учун етти юз тилла берилди”
 деб “шаввал ойинда келган бухорочини
 жами закоти тўқсон олти тилла.
 Зулқаъда ойинда келган бухорочини
 жами закоти икки лангча очилмоғон
 юкдин бошқа, икки юз доғи ўн етти
 тилла олти танга; Яна шаввалда келган
 бухорочининг закоти ўн тўрт тилла
 чорак” деб ёзилган. (26 варақ).

Дафтарнинг 3а-4б варақларида
 хонликнинг Хивақ саройи Урганч,
 Хонқа пахта билан даллол ҳақи 1500
 тилла. Сирфурушнинг даллол ҳақи 500
 тилла, Хивани бозори тагижойи 1500
 тилла, даллол ҳақи 500 тилла. Боғот
 Эшон бозори, Навхос, Янгиарикни
 бозорини тагижойи 800 тилла, даллол
 ҳақи 300 тилла (3а варақ), Хонқа,
 Урганч, Гурлан, Дўсимбий, Манғит,
 Қиличбой, Қўкчака, Фурси, Тошҳовуз,
 Шоҳобод, Қўшқўприк (3б варақ), Анбор,
 Манок, Ҳилоли (Олаэли) билан Қизил
 тақир, Ғозиобод, Қўнғирот, Хўжаэли,
 Кўҳна Урганч (4а), Чимбой ва Орёқдаги
 бозорларнинг тагижойи ва даллол
 ҳақларининг (4б варақ) ҳисоб- китоби
 берилган. 10x17 см. бичимли рус ёзув
 қоғози, қора сиёҳда, настаълиқ хатида,
 ўзбек тилида ёзилган. Юқорида биз
 ўқувчиларни ёрлик, ер, чорва эгалари,
 савдогар- ҳунармандлар ва улардан

олинадиган солиқ, закотларга оид
 ҳужжатлар тавсифи билан таништирдик.

Кирим-чиқим дафтарлари тавсифи
 билан таништирамиз.

И-125- жамғарма, 2-рўйхат, 410
 йиғма жилд, нақшланган қалин қаттиқ
 картон муқовали 34 варақдан ташкил
 топган дафтар. 1268 1851-1852 йилга оид.

Ҳужжатда хонлик вилоят, туман-
 ларидаги мулки, хосса ва ҳовли
 ерларидан олинган (тушган) ғалла
 даромад ва унинг сарфланиши яъни
 буромади тўғрисида маълумот берилган.

Дафтарда 1851-1852 йиллари
 Рафаник ҳовли (3б), Сайид ҳовли (4б),
 Янгиариқ (5б-6б), Наймон ҳовли (8б),
 Шайх Аббос Вали (9б), Зеҳ ҳовли (10а),
 Шўроҳон (11а-13а), Гулбонбоғ (14б),
 Манғит (16), Қоттиғ оқар (18б), Манғит
 доғи хосса ернинг (19а). Уйғур (24а),
 Шоҳобод ва Бўз (25а), Қимочбойдаги,
 мулк ернинг (25б), Хосса ернинг (26а),
 Оқмасжиднинг (28б), Жўроҳондаги мулк
 ернинг (31б), ғаллалари, улардан турли
 харажатлар учун арикнинг рўзмарраси
 (кундалик харажати 10а, 12а). мадраса
 қурилишига тош келтирганларга (24),
 хоннинг ҳовли ерида ишловчи қуллар
 дўғмаларнинг маошлари учун, янги ушр
 ҳисобидан қатор шахслар орқали
 сарфланган харажатлар ёзилган.

Дафтар варағининг бичими 10x15
 см., юпка шилдироқ сарғич, маҳаллий
 қоғози унга қора сиёҳда, настаълиқ
 хатида, ўзбек тилида ёзилган.

Бошқа ғалла кирим-чиқим
 дафтарларида тўй-тўкин, базм ёки ўлим
 маракалар, уруш даври эса озик-овқат,
 курол-яроғ ва амалдорлар ва навкарлар
 маоши, ўлган яраланган жангчи (навкар)
 ёки отлари кабилар учун сарфланган
 харажатлар ёзилгани маълум.

10x15 см. бичимли сарғич юпка
 шилдироқ маҳаллий қоғозга, қора сиёҳда,
 настаълиқ хатида, ўзбек тилида.

И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 524-
 йиғма жилд.

Дафтар шаклидаги 31 варақли
 1266/1849-1850 йилга оид ҳужжат.
 Дафтар нақшланган чарм қопланган
 қалин картон муқовали.

Дафтарда хонликнинг энг йирик амалдорларидан то энг кичик сарой хизматчиларига 1849-1850 йиллари тилла ҳисобида берилган вазифа – (маош), инъом пуллари тўғрисида маълумот берилган.

Ҳужжатнинг 16-36 варақларида Накибхожа, Сайид Муҳаммад тўра, Мир Ахмадхон, Оталиқ оқо каби, 50 амалдорга 10 тилладан 200 тиллагача берилган маош ёзилган. 4а-56 варақларида 47 бекларга 10 тилладан 100 тиллагача. Шаҳар атрофидаги юзбошилар 1 тилладан 30 тиллагача (6а-8а), Шамхолчи юзбошиларга (8а,б) сарбоз юзбошиларга (9а,б), тўғчиларга (9б-10а) найманларга (10а,б), Ҳазорасп юзбошиларга (10б-11б), Фитнак, Олабўлак, Ўйшун, Қиёт кўнғирот, Гурлан юзбошиларга (10б-12б), Тошқалъа, Вазирли, Имхонли, Манғит, Қипчок, Хўжаэли, Кенагас, Оқ уйли кўнғиротларга (12б-14б), шаҳар атрофидаги маҳрамлар 6 тилладан 15 тиллагача (14б-20б), Янгиариқчиларга (20б-21 а), Аркдаги дорвозабонларга икки тилладан (21а-22б), ошпазларга беш тилладан (22б-23а) каби шотирлар, сурнайчи, карнайчи, девона, миршаб, мерган, жарчи, сарбонларга 2-5 тилладан 10 тиллагача берилган пуллар (23а-26а), сўнгра Ҳазораспдаги дарвозабонлар (27 а), Фитнакли, Қўшқўпирли, Шохободли, Чондир, Қиёт, Ҳонқали, Қўнғиротли, Тошқалъали, Гурланли, Жомли, Урганчли шаҳри сорбукчиларга 5-6 тилладан пул берилгани ёзилган.

Бу дафтарнинг ўзига хос хусусияти ундаги рўйхат кейинги йиллар учун ҳам ишлатилган.

Дафтардаги рўйхатнинг асосий қисми ўчирилган, ҳужжатда баъзи номлар тепасига “Мурда” (ўлган), “Қорамонда” дегандай сўзлар ёзилган.

9х16 см. бичимли оқ рус ёзув қоғози, қора сиёҳда, настаълиқ хатида, ўзбек тилида ёзилган.

И-125-жамғарма, 2-рўйхат, 533-йиғма жилд, қизил сафьян муковали 74 варақдан иборат дафтар шаклидаги,

1871-1872 йилларга оид хонликнинг харажатлари ёзилган ҳужжат.

Дафтарда хон, хон оиласи, фарзандлари, тўралари хонликдаги, турли амалдорлар сарой ва сарой хизматчилар кўчманчи халқлар, уруғ оқсоқоллари, элчи, мусофирга қилган харажатлар, уруш харажатлари ҳам ёзилган.

Ҳужжатнинг 16 варағида 1288 кўй йили моҳи ражаб (1871 йил сентябрь) Маҳрамхона учун Паҳлавон маҳрамга беш тилла берилди. Тўра Муроджон тўраимиз учун тўрт тилла берилди.

Бухоро элчисининг кишиси шеър айтиб келганда, ўн беш тилла билан бир латта сарпой берилди.

Моҳи ражабнинг ўнланчиси (1871 йил 25 сентябрь) якшанба куни Қора хожа, Омонкелдиларга ҳар кунда ўн уч танга берилди. Саккиз кунда ўн бир тилла тўрт танга берилди. Қадхудоларига беш тўн билан ўн уч тилла билан бирга латта сарпой берилди деб ёзилган.

9б варағида “Қобилбеклар бегининг халифа пулиси учун олтмиш тилла берилди. Тўрт сардорга икки гирвонка чой берилди, пули уч тилла. Яна сардорга бир латта сарпой берилди, пули уч тилла, Ёвмут қалтамонлари ўрисдин бир калла олиб келган, ўттиз тилла берилди, олти сарпой латта тўн ҳам берилди пули ўн саккиз тилла.

Қушбеги бўлганда тўққиз тиллага бир пўта олинди, тўрт тиллага бир телпак олинди, ўн беш тиллага бир қизилли пичоқ олинди, йигирма тиллага бир кимҳоб тўн олинди” деган маълумот берилган.

Дафтар Отажон тўраимизнинг олдиларига юборилган нимарса қаролар (3б), “Ҳазратимизнинг халифалари” (4а), “Ҳазратимизнинг ўнларига келган нимарса қаролар” (13а), “Сайид Ризо тўраимизнинг йилини берганда олинган нимарсалар” (14а), “Сарбозларнинг чакмон, чолвурининг харажати” (12а).

“Рўзиийди зиёфатининг харажати” (26а), “Қурбон ҳайитидаги зиёфатининг харажати” (41а). “Тўра Муроджон тўраимизнинг кўрпа тўшаклари учун

олинган нимарсалар” (46а), “Отажон тўрамиз сақага берғонди(ғи) олти окшомнинг харажати” (49а), “Гандумён ҳовлидағи зиёфатнинг харажати” каби мавзулар остида ва ундан ташқари ҳар ойда қилинган харажатлар айрим-айрим ёзилган. (8а,18б, 27б, 30б, 36а, 42б, 47а, 53а, 60а, 64а, 68б, 71б варақлардан бошланган).

Дафтар варағининг бичими 9х13 см. рус ёзув қоғози, қора сиёҳда, настаълиқ хатида, ўзбек тилида ёзилган.

Қисқача ахборотимизда барча ҳужжат турларининг тавсифидан мисоллар келтириш имконияти бўлмади. Лекин, юқоридаги ахборотимиз Хива хонларининг давлат архиви ҳужжатлари хонлик тарихининг барча томонларини ёритиб берадиган далилий маълумотларга бойлиги, унинг Хоразм халқларининг бебеҳо хазинаси бўлиб, уларнинг тавсифи – каталоги эса хазинанинг очқичи-калити эканлигини кўрсатмоқда. Бироқ, Хоразм халқи ўз ота-боболари юрти, масжид, қишлоқ, ноҳия, туман ва вилоят ҳокимликлари тарихини ўрганишда бу хазинадан фойдаланмай келаётгани, кишини ҳайратга солади.

Ўзбекистон мустақилликни қўлга киритиб, гуллаб яшнаётган бир даврда унинг ҳар бир фуқароси ўз аждодларининг шажарасини, қишлоғи, тумани, шаҳрининг тарихини чуқур ўрганишга кенг йўл очилгани ва зўр имкониятлар туғилганлигини ҳис эта билиши керак.

Хулосамиз охирида Хива хонлари давлат архиви ҳужжатларининг 1873-1924 йиллар тарихига оид Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архивида И-125-жамғарма, 1-рўйхат рақами остида сақланаётган иккинчи қисмининг каталогини тузиш зарурлигини эслатиб ўтишни ўз вазифам деб ҳисоблайман.

Республика олий ўқув юртларининг тарих-филология ва фалсафа факультетларида Хива хонлари, Бухоро амирлиги ва Қўқон хонларининг давлат архив ҳужжатларининг манбашунослиги бўйича махсус курсларини ўқув

режаларига киритиш даври етиб келди. Бундай курслар ҳужжатларни янгича ўрганиб, халқимизнинг ҳаққоний тарихини яратиб беришда ва ёшларимизни ўз тарихи, миллий маданияти, маърифати, маънавияти ҳамда ўзлигини тушуниб, ватан, халқ, оилапарварлик руҳида тарбияланишда пойдевор яратади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье в рамках научного проекта ”Каталог государственных архивных документов Хивинских ханов” анализируются архивные документы Хивинского ханства, хранящиеся в фонде И-125 в ЦГА Республики Узбекистан.

RESUME

In this article the archival documents of Khiva khanate which are kept in fond I-125 of Central State Archive of the Republic of Uzbekistan were analyzed on the scientific research project “Catalogue of state archival documents of Khiva khanate”.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ АХОЛИСИ АЙРИМ ХАЛҚ ЎЙИНЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ ВА ЭТНОЛОКАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ ТЎҒРИСИДА

Йўлдошев С.В. - ФарДУ

Марказий Осие минтақаси жаҳонда энг қадимги тарихий-этнографик ва муҳим ижтимоий-иқтисодий ҳудудлардан ҳисобланади. Ҳам ўтроқ, ҳам кўчманчи цивилизациянинг энг илғор тажрибаларини ўзига сингдириб ва синтезлаб олган ҳудуд аҳолиси ўзига хос оригинал маданиятга асос солган. Минтақада ўзбек, тожик, қирғиз, қозоқ, рус, қорақалпоқ ва бошқа миллат вакиллари ёнма-ён яшаганлиги, бир-бирига яқин хўжалик турлари билан шуғулланганликлари туфайли узоқ асрлар давомида этномаданий жараёнларда уйғунлик мавжуд бўлиши исбот талаб қилмайди. Халқимизнинг миллий ва маънавий

қадриятлари сирасига кирган халқ ўйинлари узоқ ўтмишга бориб тақалади, чуқур ва мустаҳкам тарихий илдизларга эга. Халқ ўйинларининг шаклланиши, сайқалланиб бориши аҳолининг хўжалик ва маиший турмуши билан узвий боғлиқ бўлиб, субминтақавий, геохудудий характерга эга. Миллий қадрият даражасига кўтарилиши учун халқ ўйинлари узоқ асрлик синов ва тажрибадан ўтган. Айрим ўйинлар пайдо бўлган илк давридаги хусусиятларини сақлаб қолган бўлса, бир қаторлари модернизация-лашган.

Халқ ўйинларидан ов ўйинлари ҳам ўзига хос тарихга эга бўлиб, бундай ўйинларнинг тарихий илдизлари ибтидоий одамлар турмуш тарзига ва ҳаётига бориб тақалади. Бундай ўйинлар ов олди машқи вазифасини ўтаб, ўша даврга хос кичик жиддий тадбир шаклида уюштирилган⁶. Овчилик асосида чорвачилик шакланган, кейинчалик бу ўйинлар чорвадор қабилалар орасида анъанага айланиб қолган. Ов ўйинларини руҳий ва жисмоний шайланиш мақсадида байрам маросимларида кўтаринки кайфиятни вужудга келтириш учун мунтазам анъанага айланиб борганлиги илк маданият ва санъатнинг ривожланиши учун зарур шарт-шароит яратган.

Байрам иштирокчиларининг диққатини тадбирларга жалб қилиш, уларни фаоллаштириш мақсадида ов ўйинлари оммавийлашиб, улар кўшиқ, викторина, кўрик-танлов, спорт мусобақалари каби бир неча комплекс тадбирлар синтезини ташкил қилган.

Халқ ўйинлари ҳақидаги ёзма маълумотларни XI асрда яшаган таниқли туркийшунос олим Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асаридан ҳам олиш мумкин. Унинг китобида келтирилган маълумотлар халқ ўйинларининг юзага келиш тарихи ҳамда эволюциясини ўрганиш имконини беради.

Жумладан, туркий қавмлар орасида тўп билан ўйналадиган қадимий ўйинлардан бири – “чавгон” кенг расм

бўлган эди. “Девону луғотит турк” да бу ўйинга таалуқли бўлган қуйидаги атамалар келтирилади:

“Тангук” – чавгон ўйинида коптокни тортилган ўтовдан ўтказганга бериладиган ипак кийимлик, “тасал” – чавгон ўйини майдонида чегарани белгилаб чизилган чизиқ, “тобиқ” – чавгон билан уриладиган копток, тўп⁵. Қадимги аждодларимиз боскинчи қабилалар ҳужумини қайтариб, ўзларини ҳимоя қилишлари учун жангу жадал сирларини пухта эгаллашлари талаб қилинарди. Шунинг учун қиличбозлик, найзабозлик, ўқ отиш – тирандозлик сирларини ўзлаштириш мақсадида турли-туман жангавор ўйинларни ҳам ўйлаб топганлар.

Тирандозлик ўйини аввалдан ҳозирлаб қўйилган махсус жойда ўтказилган. Отиш машқлари учун мўлжалланган жой қадимги туркийлар тилида “амачлик ер” деб аталган. Мерганликка қизиқадиган йигитлар ўқ-ёйларини олиб, ўша майдонга етиб боришади. Ўқ отиладиган жойдан то нишонгача бўлган масофа “октам”, яъни “бир ўқ отарли масофадаги ер”, нишон эса қадимги туркийлар тилида “амач”⁶ дейилган. Назаримизда, камондан ўқ отиш мусобақаси даставвал ёшларнинг жанговарлик хусусиятларини қарор топтириш мақсадида ўтказилган. Кейинчалик ана шу муҳим ҳаётий аҳамиятга эга бўлган ҳарбий ўйин машқидан “олтин қобок” типидagi томошавий ўйинлар келиб чиққан.

“Олтин қобок” ўйини қоидасига кўра 5-6 метрлик ёғочлардан тўрттасини бир-бирига улаб, боғланади. Ана шу тарзда ҳосил бўлган узун ёғочнинг учига қўй ошиғи ёки танга пулни осиб, ёғочни тикка қилиб ўрнатганлар. Камон ўқи билан ёғоч учига осилган ошиқ ёки

⁵ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I-жилд. Т.: 1963., 360-445 б.

⁶ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I-жилд. Т.: 1963., 86 б.

танга, яъни, “Олтин қобок”ни урган мерган махсус соврин эгаси бўлган.⁷

“Олтин қобок” отиш Ўрта Осиё халқларининг тўй маросимларида ўйналадиган анъанавий ўйинлардан бири бўлган.⁸

XI асрда яшаган туркий қавмлар орасида ёнғоқ билан ўйналадиган ўйин ҳам бўлган. Бу ўйин “Кўчирма ўйин” деб аталади. Маҳмуд Қошғарий айрим қабилалар тилида бу ўйин “Ўн тўрт” деб ҳам аталишини қайд қилади. Олимнинг ёзишича, болалар ерга кўрғончага ўхшатиб тўрт чизик тортиб, унга ўнта эшик қилишган. Ана шу шаклга тош ёки ёнғоқ ташлаб ўйнаганлар⁹. Тўрт чизик ва ўнта эшик чизилганлигига кўра ўйин номи “Ўн тўрт” деб аталган бўлса керак.

Ёнғоқ ўйини ҳозирги кунда ҳам ўзбек болаларининг куз-қиш фаслларида ўйнайдиган мавсумий ўйинларидан бири ҳисобланади. Назаримизда, “Кўчирма ўйин” аслида юмалоқ тош воситасида ўйналган. Кейинчалик бу предметли ўйинда тош ўрнига ёнғоқдан фойдаланиш анъанаси юзага келган.

Фарғона водийсининг айрим ҳудудларида, масалан, Андижон вилоятининг Избоскан ва Марҳамат туманларида яшовчи аҳолининг асосий машғулоти деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик, боғдорчилик бўлганлиги туфайли, “оқ шולי – кўк шולי”, “бўжама бола”, “Аҳмад-Аҳмад”, “камон ўйини”, “улоқ ва ошиқ ўйинлари”, “қулоқ чўзма”, “тортишмачок”, “тандир пиш”(Избоскан тумани)¹⁰, “тўп-тош”, “оқ теракми-кўк терак”, “хола-хола”, “даста ўйини”, “пар тепиш” (Марҳамат

тумани)¹¹ қабилар кенг тарқалган бўлиб, “улоқ”, “қулоқ чўзма” ўйинлари икки туман орасида бирдек тарқалганлиги аниқланди.

Водийнинг Қирғизистон Республикасига тегишли бўлган, чегарадош Сайрикум, Нушқон, Бурганди қишлоқларида ўн етти хил машқ орқали бажариладиган “пичоқ ўйини”, лой билан ўйналадиган “порсин-парс”, “ёнғоқ”, “хурмача боғ”, “пар тепиш” каби ўйинлар кенг тарқалган.

Фарғона вилояти Олтиариқ туманининг тожик миллатига мансуб аҳоли яшайдиган Бўрболиқ қишлоғида катталар ва болалар орасида ўйналадиган ўттиз беш тур ўйинлар аниқланди. Бундай ўйинлар фақат тожик миллатига мансуб аҳоли орасида ўйналадиган, тожикча иборалар билан номланадиган “парбози” (пар ўйини), “қушакбози” (қум ўйини), “чимпўшак” (чим кийди), “қумкафанак” (қумда судралиш мусобақаси), “дандон ба қошиқ” (тишда қошиқ ушлаб туриш) каби ўйинлар ажралиб туради. Бундай ўйинларнинг турлари Фарғона вилояти Марғилон шаҳрида, Бағдод, Риштон, Қува, Бешарик туманлари, Наманган вилоятининг Тўрақўрғон, Уйчи, Косон, Чуст туманлари, Қирғизистон Республикаси Ўш вилоятининг Янги Новқат, Эски Новқат, Учқўрғон аҳоли шаҳарчаси, Баткент вилоятининг Қадамжой, Ҳайдаркон аҳоли пункти қабиларда истикомат қилувчи ўзбек, тожик, қирғиз аҳолиси ўртасида кенг тарқалган. Дала этнографик маълумотларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, мазкур ҳудудлар аҳолиси орасида ўйналадиган ўйинларнинг 80 фоизи бирдек тарқалган. Халқ ўйинларининг тарихан таркиб топиши ва ўзига хос (локал) жиҳатларининг намоён бўлиши узок тарихий босқичларни босиб ўтган. Халқ ўйинлари ва уларнинг турлари ҳақида фикр юритилар экан, кўп минг йиллик тарих давомида моддий ва маънавий

⁷ Қиличев Т. Хоразм халқ театри. Т.: 1989. 92-94 б.

⁸ Вамбери Г. Очерки Средней Азии. М.: 1868., с.94., Сагитов И. Т. Қорақалпоқ халқ қахрамонлик эпоси. Нукус. 1963.,346 б.

⁹ Маҳмуд Қошғарий. Девону луғотит турк. I-жилд. Т.:1963.,452 б.

¹⁰ Дала ёзувлари. 2005 йил. Андижон вилояти. Избосган тумани. Пойтуғ, Кўкон, Луғумбек қишлоқлари.

¹¹ Дала ёзувлари. 2005 йил. Андижон вилояти. Марҳамат тумани. Пахтакор, Қорабоғиш, Марҳамат қишлоқлари.

ёдгорликларнинг маълумотига кўра, улар бирор мифологик қараш ва тасаввурлар билан боғлиқлиги аён бўлади. Айниқса, от хайвони иштирокида уюштирилаётган ўйинлар инсониятнинг илк диний эътиқодлари бўлган тотемизм, анимизм, фетишизм тасаввурларига бориб тақалаш билан характерланади.

Хоразмдаги Қўйқирилган қалъа ёдгорлигидан топилган сопол хумнинг бир томонига от чоптириб кетаётган массагетнинг найза билан хайвонга ҳамласи тасвирланган бўлса, иккинчи хумда қанотли отнинг тасвири туширилган¹². Худди шундай тасвирлар, яъни, отни чоптириб кетаётиб, шер, кийик, қоплон каби хайвонларни ўлдириш, уларга хужум қилиш каби саҳналарни илк ва ривожланган ўрта аср тасвирий санъат асарларида кўплаб учратиш мумкин¹³. Маълумотларга қараганда, бизнинг қадимий аждодларимиз ўзларининг турмуш тарзлари, хўжалик ҳаётидан келиб чиққан ҳолда йилкичиликка ва у билан боғлиқ урф-одатларга асос солиб, ривожлантириб борганлар. Ҳатто, С.Фирсовнинг маълумотларига кўра "...туркий халқлар ислом динига қадар отларни ҳам муқаддас санаб, ўз уйлари ва ўтовларининг эшиги устига отнинг бош суякларини илиб қўйган. Бу суяк оилани барча ёмон иллатлардан, ёвузликлардан сақлаб турган ва шу бош суяк олдида қасамёд қилганлар. Шу ўринда айтиш жоизки, халқ оғзаки ижодида, айниқса, эртақларда отлар қаҳрамоннинг ёрдамчиси сифатида талқин этилади"¹⁴. Ўзбек дostonларида от образи баъзан бош қаҳрамон даражасига кўтарилади. Қаҳрамон туғилган кун унинг бўлғуси йўлдоши – жанговар оти ҳам туғилади¹⁵.

¹² Культура и искусство древнего Узбекистана. Каталог выставки. Т. 1. М. 1991., с. 275, рис. 275.; Т. 2., с. 58., рис. 456.

¹³ Беленицкий А. М. Монументальное искусство Панжикента. М.: Искусство. 1973. табл. 46-49.

¹⁴ Фирсов С. Туркестан и Туркестанские породы лошадей». Туркестанский сборник. 478 том, с.110

¹⁵ Мусақулов А. Бойчибор-илохий от// Ўзбекистон адабиёти ва санъати журналы. 1998 й., №34, (34-70).

«Қопланди ботир» эпосида «ботир ва унинг отининг жони бир бўлар» деган нақл келтирилган¹⁶.

1988 йил Истамбулда чоп этилган профессор Баҳояддин Огул асаридаги «Достонларда от мусобақаси» бўлимида мусобақа бир жанг саҳнаси каби тушунтирилади. «Бир турк мифологиясида Манасни машҳур қилган нарса от устида кураш бўлган, чунки кофирга қарши ҳар бир кураш жанг каби шиддатли кечган»¹⁷ деб таъкидлайди.

Ушбу ёзма маълумотларда «Манасхон ва Қўхчахон жанг учун тўкнашганларида илк аввал икки армия (қўшин) ўртасида жанг олдида от мусобақаси бошланиб, ойларча давом этган. Масалан: Манасхон ва кашқарлик Бокбурди қўшини ўртасида уч ой мусобақа бўлган, лекин якунига етилмаган. Манас билан Олмаамбий учрашганда зиёфатлар қилинади ва от мусобақалари ўтказилган. Ундан сўнг ҳар иккиси Манаснинг онасини кўкрагидан эмиб ака-ука бўладилар»¹⁸. От мусобақаси ва ўқ отиш мусобақалари ўтказилган ва давлатнинг кучи шу орқали кўрсатилган»¹⁹.

Ватанимиз тарихининг қадимий ёзма манбаси бўлган «Авесто»да чавандоз сўзининг келиб чиқиши тўғрисида шундай маълумотлар бор, яъни, «Тарихда қора тулпорни жиловлаган Сиёвуш тимсоли «Аспа-барак» номи билан машҳурдир. Бу қадимги хоразм тилида *отлиқ чавандоз* деган маънони беради»²⁰.

Шу билан бирга, «Авесто»да қуёш худоси Митрага бағишланган қасидада

¹⁶ Орлова А. Казахский героический эпос. М.-Л.: 1945., с.85.

¹⁷ Bahaeddin Ögel (prof. Dr) Dünden bu'güne. Türk Kültürünün Gelişme Çağları нашри Türk Dünyasi Araştırmaları Vakfi. Istanbul. 1998,786 б.

¹⁸ Bahaeddin Ögel (prof. Dr) Dünden bu'güne. Türk Kültürünün Gelişme Çağları нашри Türk Dünyasi Araştırmaları Vakfi. Istanbul. 1998, 87 б.

¹⁹ Bahaeddin Ögel (prof. Dr) Dünden bu'güne. Türk Kültürünün Gelişme Çağları нашри Türk Dünyasi Araştırmaları Vakfi. Istanbul 1998, 186б.

²⁰ Тоҳир Карим Муқаддас Авесто изидан. Т.: Чўлпон. 2000, 136 б.

«тўрт оппоқ тулпор абадий ва учкур аргумокни» аравага қўшилгани, араваларнинг тузилиши ҳам тасвирланган²¹.

Амударёдан топилган, эрамиздан аввалги VI-V асрларга тегишли хазинада худди мана шу сўзларнинг иллюстрацияси эса «Авесто»даги воқеанинг тасвирланишидир.²² Қадимий тарихий манбаларимиздан яна бири «Алпомиш» дostonида чавандозлик санъати, «Бойчибор» орқали отлар тавсифи, оммавий томошалар, пойга, улоқ-кўпкари жуда тушунарли тарзда баён қилинган.²³

Қолаверса, ёзма манбаларда Марказий Осиё халқлари орасида фарзандларини уч ёшидан от минишга ўргатишларининг ўзи бу ерда чавандозлик қай даражада кўтарилганлигини кўрсатади. Шунини айтиш керакки, туркий халқлар урф-одатларини тадқиқ этган А.А.Диваевнинг қирғизларга тегишли аза маросимлари тўғрисидаги маълумотларида ҳам от билан боғлиқ урф-одатлар кўрсатилган.²⁴ Бу одатни яхши сақлаиб келинганлигини Г.Н.Симаков²⁵ асарларида ҳамда Валижонхожи Юлдошевнинг маълумотига кўра, 1980 йилда Қирғизистон республикаси Олабука тумани «Шокаптар» қишлоғида истиқомат қилувчи Турдали полвон хонадонида ҳам такрорланган. Бу одат бўйича отасининг вафот этганлигига бир йил тўлиши билан «йил оши»да жуда катта дастурхон ёзиб, эл олдига ош тортиқ қилиб, оммавий ўйинлардан бўлган «пойга» ташкил этилган. Пойга масофаси 20 км қилиб белгиланган²⁶.

²¹ Махмудов Т.Авесто ҳақида. Т.: Шарқ. 2000, 46 б.

²² Махмудов Т. ўша асар. –Б.47.

²³ Хушбоқ Мардонакул ўғли Алпомиш. Т.: Ёзувчи. 1998.-Б. 25,39-40, 43-44, 76-77.

²⁴ Диваев А.А. Известия общества. Туркестанский сборник .1897.Т.478.С.176.;

²⁵ Симаков Г.М. Общественные функция киргизских народных развлечений в конце XIX-начала XX века. Л.: Наука. 1984. С.140.

²⁶ Дала ёзуви: Валижон Йўлдошев 1937 йилда Фарғона вилояти Учқурик тумани Сарикўрғон қишлоғида туғилган, миллати ўзбек.

Бундай анъанавий маросим тўғрисида муҳим маълумотни Филипп Назаров шундай тасвирлайди: «...Тўртагул волостида келганимизда қирғиз бийларидан бирининг вафоти муносабати билан «йил оши» берилаётган экан ва марҳумнинг бадавлат қариндошлари 80 та от ва 60 та қўй сўйиб, катта байрам ташкил этишган экан. Кун ярмидан оған пайтида 40 “верст” узоқликка оломон пойга учун марра белгиланди ва пойга бошланди. Отларнинг маррага қадар етиб келгани жуда оз бўлди. Йўлда анча отлар етиб қолди, ҳатто ўлиб ҳам қолаётган эди. Биринчи ўрин олган чавандозга 75 та от ва 7 та қалмиқ, иккинчи ўринга 40 та от ва 25 та мол, учинчи ўринга 30 та мол ва 20 та қўй ва бошқа ўринлар учун ҳам турли совринлар белгиланган. Охириги ўрин учун эса 1 та бия белгиланди. Пойгадан сўнг ҳамма марҳумга дуолар ўқиб, тарқалдилар».²⁷

Юқоридаги маълумотни Г.П.Снесарев тўлдириб, қирғизлар «ҳатто таъзияда ҳам улоқ ва бошқа ҳар хил мусобақалар ўтказилган», деб ёзади.²⁸

Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, Ўрта Осиё халқларида от билан боғлиқ бундай маросимлар тўғрисида тарихий ва бадиий асарларда ҳам кўп маротаба тилга олинган. Жумладан, минг йиллик тарихга эга бўлган, Абулқосим Фирдавсий қаламига мансуб «Шохнома» дostonида ҳам мазкур одат тўғрисида қимматли маълумотлар келтирилган.²⁹ Ўйинларга этник маданият нуқтаи назаридан ва уларга турли этносларга таъсири масаласини инобатга олмай баҳо бериш мумкин эмас. Шунингдек, халқ ўйинлари хоҳ катталар ўртасида бўлсин, хоҳ болалар томонидан ижро этилсин,

²⁷ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. М.: Наука, 1968., с. 24-25.

²⁸ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М. 1969., с. 123.

²⁹ Абулқосим Фирдавсий. Шохнома. Танланган дostonлар. Т.: Ғ.Фуллом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1984., 33, 34, 390-395, 504, 505-б.

уларни диний эътиқодлардан холи ўрганиб бўлмайди. Чунки, эътиқодлар халқларда, айниқса, қадимдан шаклланган ва цивилизация босқичларида камол топган Марказий Осиё халқларида одамларнинг табиат сирларига тушунишга интилишлари, диний эътиқодлар билан қоришиб кетган. Диний эътиқодлар билан бирга қадимги одатлар вужудга келган. Бу одатлар табиат ва ҳайвонларга сиғиниш маросимлари орқали аждодларнинг тарихий илдизларига бориб тақалади. Таъкидлаш жоизки, халқ ўйинлари ўз-ўзидан эмас, балки эҳтиёж асосида вужудга келган. Уларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиш даври турли босқичларда кечганлиги туфайли мифологик қарашлар замирида асослашга уриниш сезилади. Масаланинг яна бир жиҳати шундаки, давр ўтиши билан халқ ўйинлари кишилар ҳаётининг муҳим таркибий қисми бўлиб, авлоддан-авлодга мерос бўлиб ўтиши ҳамда замонга мослашиб, ривожланиши жараёнлари юз берган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются некоторые народные игры, свойственные народам Средней Азии, их типология и исторические корни.

RESUME

In the article some folk public games of Middle Asia, their typology and historical origin are reviewed.

БУХОРО ТАСАВВУФ МАКТАБИНИНГ САРЧАШМАЛАРИ

**Раҳимов К.Р.- Ўзбекистон
Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси
тадқиқотчиси**

Амалий асослар. VIII-IX асрларда диний ва дунёвий илмлар ёнма-ён ҳолда ривожланиб бораётган бир паллада Бухорода тасаввуфий-ирфоний қарашлар ва фикрлар ҳам куртак оча бошлади.

Яъни, диний ва дунёвий (ҳадис, тафсир, фикҳ, калом; сарф-наҳв, адабиёт, тарихнавислик, фалсафа, табиатшунослик, тиббиёт, нужум) илмларнинг уйғун ҳолда ривожланишини Бухородаги илк тасаввуфий фикрларнинг юзага келиши ва аста-секин ўзига хос тасаввуф мактаби даражасигача шаклланишининг асосий омилларидан бири сифатида эътироф этишга тўғри келади. Бошқача айтганда, тасаввуфий фикрларнинг Бухоро шароитида шаклланиши ва мўғуллар истилосигача бўлган давр мобайнида бу ерда ўзига хос тасаввуф таълимоти ва тасаввуфшунослик мактабининг юзага келиши табиий ҳол эди. Зеро, Мовароуннаҳрнинг VIII-IX асрлардаги маънавий муҳити Бухорони йирик диний-илмий марказга айлантириб, бир томондан диний, иккинчи томондан, дунёвий илмларни ривожлантириш асосида тасаввуфий-ирфоний фикрларнинг шаклланиши ва ривож топишига ҳам кенг йўл очиб берган эди. Бошқа томондан, Хуросондан тортиб Арабистон ярим оролигича, Арабистондан бошлаб Шимолий Африкагача катта тезлик билан кенгайиб ва ривожланиб бораётган ислом оламидаги янги ғоявий, диний, илмий жараён – тасаввуф таълимотининг Бухородек муҳим сиёсий, диний ва маданий марказга кириб келмаслиги мумкинми? Албатта, йўқ. Улуғ файласуф Ибн Халдун таърифлаганидек, тасаввуф “дин бағрида пайдо бўлган шариат таълимотларидан биридир. Биринчи мусулмонлар, ҳурматли саҳобалар ва тобеинлар орасида пайдо бўлган сўфийларнинг йўли кейинчалик ҳам такво ва Ҳақ йўли деб ҳисобланган. Дарҳақиқат, бу сўз (“сўфий” сўзи) “ибодатга фарқ бўлиш, Худо учун ҳамма нарсадан кечиш, Худога хизмат қилиш мақсадида хилватда ўтириш, дунёвий зебу зийнатдан қайтиш, нафсоний ҳирсу ҳавас, бошқалар интилган бойлик, мансаб, шуҳратни тарк этишни” англатиб келади. Саҳобалар орасида шундай ҳаёт тарзи бор эди. Аммо ҳижрий иккинчи (м.VIII) асрда, бойлик ва маишатга,

фаҳшга берилиш анъанага айлангач, “сўфий” сўзи фақат Парвардигор хизматиға ўзини бағишлаган кишиларга нисбатан ишлатиладиган бўлди. Қушайрий (Худо уни раҳмат қилсин) деганки, “бу сўзнинг келиб чиқишини луғатшунослик орқали топиш мумкин эмас; эҳтимол, у мансаб ёки мартабани белгилаб келгандир. Бу сўзнинг “сафо”, “саф” ёки “суф” сўзидан келиб чиққанлиги ҳақидаги тахмин ҳақиқатдан узоқ, чунки сўфийлар жун кийим кийиб юрмаганлар”. Аммо мен (Ибн Халдун) шуни тасдиқлайманки, бу сўзнинг “суф”дан келиб чиқишини энг тўғри деб билмоқ лозим. Сабаби шуки, бу оқим тарафдорлари дарҳақиқат жун кийим кийиб юрганлар ва бу билан қимматбаҳо кийим кийиб юрувчиларга нисбатан норозиликларини изҳор этганлар”³⁰.

Исломи тамаддунининг вужудга келиши даврида пайдо бўлиб, унинг инқирози даврида янада ёркинроқ кўрина бошлаган ва турли тариқатлар фаолиятида ўзини намоён этган тасаввуф таълимоти ислом динининг дастлабки даврларида мавжуд эмас эди. Бирок,

³⁰ Ибн Халдун. Муқаддима. М. П. Гунободий таржимаси. – Техрон: Энтэшорот-э таржумэ-йэ осор, 1345, 467 б. Улуғ мутасаввиф олим Абу Бакр Муҳаммад ибн Исҳоқ ал-Бухорий ал-Калободий (ваф. 380/991) ҳам кўплаб мисоллар орқали шу фикрни тасдиқлайди: “Агар биз ҳақиқатни айтадиган бўлсак, жундан уст-бош кийишлик пайғамбарларнинг уст-бошларига ҳавасдандир, Аллоҳ таоло авлиёларининг зебу зийнатларидир. Абу Мусо ал-Ашъарий Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қиладики, иссиқ (ёниб турган) қоя ва тошлар устида оёқ яланг, устлари жулдур етмиш (70) пайғамбар “Байт ул-Атиқ” (Эски Каъба)да намоз ўқир эдилар. Ваҳб ва Ҳасан айтдилар: Исо алайҳиссалом жундан кийинар эдилар, дарахтнинг мевасидан тановул қилар эдилар (ер эдилар), уйқудан тургандек ётар эдилар (яъни, кам ухлар эдилар). Абу Мусо ал-Ашъарий айтдилар: Ҳатто Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам ҳам жундан кийинар эдилар...” (Қаранг: Шайх ал-Калободий. Тасаввуф сарчашмаси (Ат-Таъарруф – тасавуфни таништириш китоби). Арабчадан Отақул Мавлонқул ўғли ва Мавлуда Отақул кизи таржимаси. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 2002., 17 б.).

зоҳидлик умумий маънода пайғамбар (с. а. в.) даврларидан бошлаб бор эди.

Гарчанд тасаввуфнинг юнон, ҳинд ва бошқа ғайриисломий манбалардан ҳам озиқланганини инкор этиб бўлмаса-да, ислом динини янгича бир йўсинда қабул қилишдан юзага келган зоҳидлик (аскетизм), ислом оламида тасаввуфнинг шаклланишига катта таъсир етказди. Ижтимоий воқеалар, сиёсий ва мазҳабий курашларнинг ҳам зоҳидлик ва ундан сўнг тасаввуф таълимотига таъсирини ҳисобдан чиқариб бўлмайди. Зоҳидлик тасаввуфнинг илк (ибтидоий) кўриниши бўлса-да, айнан тасаввуфнинг ўзи бўлмайди. Зеро, “агар зоҳидликни алоҳида ҳаёт тарзи деб ҳисоблайдиган бўлсак, тасаввуфни дин фалсафаси ва ўзига хос дунёқараш дейишимиз тўғри бўлади”³¹.

Тасаввуф тарихига оид манбаларда қайд этилишича, жумладан, “Ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф” (Абу Бакр Калободий) асарида илк машҳур сўфийлар қаторида зикр этилган хуросонлик Иброҳим Адҳам³²дан сўнг зоҳидлик ва гўшанишинлик Хуросон шаҳарлари ва қишлоқлари узра кенг ёйила бошлади.

Бошида фақат ўзига хос маънавий-ахлоқий тарзи бўлган ва кўпроқ амалий йўналишда кўзга ташланган ҳамда одамлардан алоҳида билим ва дунёқарашни талаб қилмайдиган тасаввуф IX–X асрларда оддий халқ орасида оммавийлашиб, ижтимоий воқеа-ҳодисалар, диний, ахлоқий ва маънавий ҳаёт билан ҳамоҳанг тарзда тараққий этиш имкониятига эга бўлди. Чунки бу даврда кечаётган мураккаб сиёсий ва мазҳабий жараёнлар, умавийлар ва аббосийлар халифалиги давридани кенг

³¹ Ҳана ал-Фахурий, Халиллубжар. Исломи дунёсида фалсафа тарихи. Араб тилидан форс тилига Абулмуҳаммад Оятий таржимаси. – Техрон: Китоби замон. 1355, 247-248 б.

³² Эронлик олим Абдулхусайн Зарринқўб Иброҳим Адҳамнинг илк машҳур сўфийлардан бўлганини назарда тутиб, Хуросонни “тасаввуф бешиги” деб атайди. Бу ҳақда қаранг: Абдулхусайн Зарринқўб. Жустужў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: Ирфон, 1992, 32–76 б.

илдиз ота бошлаган айш-ишрат ва дунёвий хузур-ҳаловатга қизиқиш, исён ва кўзғолонлар секин-аста жамият аҳлини тасаввуфга юз тутишга бошлади.

Бухоро тасаввуф мактабининг амалий сарчашмалари ҳақида фикр юритар эканмиз, VIII аср охирларида Бухоронинг ўзида шаклланган зоҳидлик (аскетизм) мактабига (Абу Ҳафс ал-Кабир ал-Бухорий, Абу Аттоб аз-Зоҳид ал-Бухорий...) ҳам эътибор қаратишимизга тўғри келади. Бу мактаб, асосан бир гуруҳ фақиҳ, муҳаддис ва муфассирлардан таркиб топган бўлса-да, мазмун ва характериға кўра Расулуллоҳ (с. а. в.) давридаги “аҳл ас-суфа” одоб-ахлоқи ва турмуш тарзига тақлид этиш анъанаси заминиди, давр ҳукмдорларининг ҳашаматли ҳаёти ва омманинги фиску фужуридан узлатга чекиниш принциплари асосида вужудга келган эди. Самъоний бу тоифанинги Бухорода кенг тарқалганлигиға ишора этиб ўтади³³. Манбаларда берилган маълумотларға қараганда, Бухоро зоҳидларининг аксар қисмини дин уламолари ташкил этган. Шунинг учун бўлса керак, бу ерда шаклланган тасаввуфий муҳит ҳам кўпроқ илмий-назарий характериға эға бўлган. Тарихий манбалар Бухорода шаклланган тасаввуфий-ирфоний муҳитнинг ривожига зоҳиран қараганда зоҳид, аммо аслида ўз даврининг машҳур олимлари бўлган Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдулазиз³⁴, Абу Саид Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулвахҳоб ал-Восилий³⁵ ва Абул Қосим Восил ибн Ҳамза ибн Али ас-Суфий ал-Бухорий³⁶ каби илк сўфий ва зоҳидлар катта ҳисса қўшганлар. Бухоро зоҳидлари ўрта ҳол яшаш имкониятиға эға бўлсалар ҳам, фақирлик ва зоҳидлик йўлини тутишни афзал топган кишилар

бўлганлар. Жумладан, Амир Наср ибн Аҳмад Абу Аттоб аз-Зоҳид ал-Бухорийни муҳтасиб мансабига тақлиф қилган, аммо у бу вазифани рад этган³⁷. Тасаввуф жараёнининг бошланғич кўриниши ҳисобланган ушбу ижтимоий-маънавий ҳодиса юзаға келмаганида эди Бухорода тасаввуфий-ирфоний фикрлар ҳам вужудга келмаган ва ўзига хос илмий-назарий тасаввуфшунослик мактаби даражасиға кўтарилмаган бўлар эди.

Назарий асослар. IX асрга келиб, Хуросоннинг Балх шаҳриға чегарадош бўлган Термиз шаҳри тасаввуф таълимотининг бутун Хуросон ва Мовароуннаҳр минтақасидаги энг муҳим марказиға айланди. Бу даврда “Термиз Мовароуннаҳрнинг Бухоро ва Самарқанд каби шаҳарларини бутун шарқда илмий-маданий марказ сифатида шуҳрат қозонган Балх шаҳри билан боғлаб турган”³⁸ лиги билан ҳам характерланади. Тарихшунос олим С. Турсунов Термиз шаҳри тасаввуф ва ҳадис илмининг Хуросондан Мовароуннаҳрға кириб келишида кўприк (чорраҳа) вазифасини ўтаган³⁹, деган хулоса чиқаради. Бу фикрнинг биринчи қисми – “...тасаввуф Хуросондан Мовароуннаҳрға кириб келган”, деган жойини қабул қилиш мумкин. Чунки, тарихий манбалар ва тадқиқотлар ҳадис илми Хуросондан Мовароуннаҳрға эмас, балки Мовароуннаҳрдан Хуросонға ва бутун ислом оламиға кириб борганлигини тасдиқлайди. Қолаверса, Мовароуннаҳрнинг ўша даврдаги маркази – Бухорода ҳадис илми Имом ал-Бухорийдан олдинроқ ҳам ривожлана бошлаган эди. Имом ал-Бухорийнинг ўзи ҳам ҳадис илмиға оид илк сабоқларни бухоролик муҳаддис олимлардан олганлиги ва ҳатто ўз ҳадисларида бухоролик муҳаддислардан ривоят

³³ Ас-Самъоний. Ал-Ансоб. 7-ж., 254 б.

³⁴ Ўша манба, 14-ж., 163–164 б.

³⁵ Ўша манба, 13-ж., 264 б.

³⁶ Ал-Ҳатиб ал-Бағдодий, Абу Бакр Аҳмад ибн али. Таъриху Бағдад ва маданат ус-салам мунзу таъсийсуха ҳатта сана 463 ҳижрия. – Мадина ал-мунаввара: “Ал-Мактаба ас-салафия”. 13-ж., 523 б.

³⁷ Аз-Зандавистий. Равзат ул-уламо (қўлёзма). 223 б.

³⁸ Усманов И. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг “Наводир ул-усул” асари – ҳадис ва тасаввуф илмиға оид муҳим манба: Тар. фан. ном. дис., 25 б.

³⁹ Турсунов С. Термизий буюк сиймолар. – Т.: Шарқ, 2002 й., 7-8 б.

килганлиги ҳақида “Ат-Тарих ал-кабир” ва бошқа манбаларда маълумот берилади⁴⁰.

Зеро, Бухорода бошқа минтақалардан фарқли ўлароқ, айнан ҳадис ва фикҳ илмларининг катта суръат билан ривожланиб бориши тасаввуфий фикрларнинг шариат аҳкомлари, айниқса, ханафия фикҳи билан уйғун ҳолда шакллана бошлашига мустаҳкам замин яратди.

Шаҳар муҳаддислар, ҳадис ёдлаганлар, унга қизиққанлар, уни йиғиш билан шуғулланадиганлар билан тўлди, ҳаттоки Расулulloҳ (с. а. в.) ҳадисларини ўрганадиган ҳар бир толиби илмнинг ватанига айланди⁴¹. Бу нарса Имом Муслим ибн ал-Ҳажжожни “Ал-Жомий ас-саҳиҳ” китобини ёзиш давомида Бухорога боришга ундаган. У Бухоро олимларидан кўпгина ҳадисларни ёзиб олган. Улардан Расулulloҳ (с. а. в.)нинг ушбу сўзлари: “Узумни қарам деб номламанглар, қарам (саховатлилик) мусулмон кишидир”⁴². Расулulloҳ (с. а. в.) ҳадисларига эътибор фақат эркак илм толиблари билан чекланмади, балки бухоролик аёллар ҳам бу илмга қизиққанлар. Жумладан, Сайида Сакина бинт қози Абу Зарр ал-Бухорий номли аёл бобоси Муҳаммад ибн Юсуф ибн ал-Ҳакам ал-Бухорийдан ҳадиси шарифларни ривоят қилиш учун мажлислар ўтказган. Унинг бобоси Имом Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорийнинг дўсти бўлган⁴³.

Ҳадис ривоятчиларининг баъзилари “Муснад”, яъни ҳадисларни санадидан ривоятлагача айта оладиган олим номини олдилар. Жумладан, “Муснад” унвонини олган ҳадис ривоятчиларидан бири Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Собир ибн Котиб ва

Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳасан ибн ал-Ашъас бўлган⁴⁴.

Абу Абдуллоҳ Ҳусайн ибн Ҳасан ибн Муҳаммад ал-Ҳалимийга “Аҳли ҳадис раиси” деб ном берилган. Уни Ибн Халликон шундай тавсифлаган: “У мурожаат этиладиган буюк имомга айланди”⁴⁵. Ас-Субукий эса уни шундай тасвирлаган: “Мовароуннаҳрдаги донишмандларнинг ёлғизи ва уларнинг энг зўри бўлган. У 388/998 йили вафот этган”⁴⁶. Бухоронинг бир қанча олимлари “Бундор” лақабини олганлар. Абу Солиҳ Халаф ибн Муҳаммад ибн Исмоил ал-Хайём (ваф. 361/971) шулар жумласидандир. У “Бухоро бундори” ёки “Бухородаги ҳадис бундори” ёки бухоролик ҳадис аҳли учун “бундор” деб сифатланган⁴⁷. “Бундор” сўзи луғатда “кўп моли бўлган тижоратчи”ни билдиради⁴⁸. Гўё тарихчилар бу лақабни бериш билан бу шайх илмини, кўп ёд олгани ва кўп ҳадис ривоят қилганини баён этмоқчи бўлганлар. Яъни, илм олиш ва Расулulloҳ (с. а. в.)нинг ҳадисларидан сабоқ олиш учун унинг ҳузурига боришган.

Баъзи олимлар “Ҳадис аҳли имоми” ёки “Ҳадис соҳиблари аъёнларидан”⁴⁹ деган унвон олганлар. Ҳадис олимларининг аксарияти уларнинг бошида Имом ал-Бухорий, Имом Муслим ва Имом ад-Дорақутний турган бухороликлардан ҳадис ривоят этганлар.

IX-X асрларда Бухорода ҳадис илми борасида катта илмий ҳаракат ҳукм сурган. Ривоят қилинишича, бир куни

⁴⁴ Аз-Заҳабий. Тарих ул-ислом. 617 б.

⁴⁵ Ибн Халликон. Вафиёт ул-аъён. 2-ж., 137 б.

⁴⁶ Ас-Субукий. Табақот уш-шофия ал-кубро. 4-ж., 333 б.

⁴⁷ Қаранг: Ан-Насафий. Ал-Қанд. 25 б. Ас-Самъоний. Ал-Ансоб. 5-ж., 251 б.; Аз-Заҳабий. Тарих ул-ислом. 280 б. Ас-Сафдий. Ал-Вафий бил вафаёт. 13-ж., 362 б.

⁴⁸ Бу форсий сўз бўлиб, мол сотиб олиб, қимматлашгунга қадар сақлайдиган тижоратчи маъносини билдиради. Қаранг: Ас-Самъоний. Ал-Ансоб. 2-ж., 335 б.

⁴⁹ Ибн ас-Салоҳ. Табақот ул-фуқаҳо. 1-ж., 100 б. Ас-Самъоний. Ал-Ансоб. 12-ж., 125 б. Ибн ал-Жавзий. Ал-Мунтазам. 15-ж., 47 б. Ибн ал-Касир. Ал-Бидоя. 11-ж., 335 б.

⁴⁰ Ал-Бухорий. Ат-Тарих ал-кабир. 1-ж., 134 б.; Аз-Заҳабий, Шамсиддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон. Тазкират ул-хуффо. Ҳиндистон: Доират ул-маориф ал-усмонийя, 1965, 2-ж., 604 б. Ас-Суютий. Табақот ул-хуффо. 269 б.

⁴¹ Ас-Суютий. Табақот ул-хуффо. 409-б.; Ал-Хонсорий. Равзат ул-жаннот. 4-ж., 209 б.

⁴² Аз-Заҳабий. Тазкират ул-хуффо. 2-ж., 677 б.

⁴³ Ибн Мокуло. Ал-Икмол. 4-ж., 316 б.

одамлар киркта оғир юкни ўз ичига олган карвонни кўришган. Кўрганлар унинг кўплиги ва ҳажми катталигидан кийим-кечак деб ўйлашган. Дикқат билан қарашса, унда Расулulloҳ(с. а. в.)нинг ҳадислари тўпламлари бўлган⁵⁰.

Бухорода ривожланган ҳадис ва фикҳ илмлари билан бирга, “Илм ун-назар”, “Усул уд-дин” каби илмлар ҳам энг юксак даражада ривожланган. Маълумки, бу илм хужжатларни келтириш, диний ақидаларни исботлаш орқали шубҳаларни бартараф этиш билан шуғулланади. Имом Абу Ҳанифа уни “Ал-Фикҳ ал-акбар” деб номлаган. Бу илм ҳам бухоролик муҳаддис ва фақиҳларнинг дикқат марказида бўлган. Исломшунос олим Усмонхон Алимовнинг тўғри таъкидлашича, “Бухоро фақиҳлари томонидан усул ва фуруъ бўйича яратилган кенг камровли асарлар, шунингдек, калом илми (усул уд-дин) соҳасида ёзилган бир қатор китоблар (масалан, Нуриддин Собуний асарлари) шундан далолат берадики, ҳанафий фикҳ мактаби ривожда улар илғор ўринда туриб, Бухорони Мовароуннаҳр атоқли фақиҳларининг фаолият марказига айлантириб келганлар”⁵¹. Калом илмида машҳур бўлган бухоролик олимлардан бири “Амин” унвони билан танилган Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Бухорий (ваф. 340/951)дир. Шундай илмлардан яна бири бухоролик олим Абу Зайд Убайдуллоҳ ибн Умар ад-Дабусий асос солган “Илм ул-хилоф” (қиёсий ҳуқуқшунослик)дир. Дабусий бу соҳада “Ал-Асрор”, “Тақвим ул-адилла” ва “Ал-Фатово” каби бир қатор қимматли асарлар тасниф этган. Бу илмда ақл муҳокама қилиниб, буйруқ берадиган мантикий курашга яқин туради.

Агар тасаввуф таълимотининг йирик намояндаларидан бири, тасаввуфда “суқр” (хушёрлик) йўналишини бошлаб берган улуғ сўфий – Жунайд Бағдодийнинг “Қуръонни ёддан билмаган

ва ҳадис ёзиб олмаган кишига иктидо этманглар. Чунки, бизнинг илмимиз Китоб (Қуръон – К. Р.) ва Суннатга боғлангандир”⁵² деган кўрсатмасига дикқатни жалб этадиган бўлсак, Бухоро тасаввуф мактабининг иккинчи асосий манбаи ҳадис илми эканлигига ҳеч қандай шак-шубҳа қолмайди.

Зеро, тасаввуф аҳли учун асосий манба Қуръони карим, иккинчи манба Расулulloҳ (с. а. в.) суннатлари (Ҳадис), ижмо, қиёс ҳамда саҳобаларнинг намунали хулқ-атвори ва эзгу амаллари саналган. Шайх Калободийнинг “Китоб ат-таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф” ва Мустамлий Бухорийнинг “Шарҳ ат-таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф” асарларида кўпгина масалалар баёнида аввал Қуръони карим оятлари, сўнг Расулulloҳ (с. а. в.) ҳадислари, ундан сўнг саҳобалар, дин пешволари ва тасаввуф шайхлари айтган ҳикматларга мурожаат қилиниши ҳам шу фикрни тасдиқлайди.

Бироқ, Бухоро тасаввуф мактабининг вужудга келиши ва шаклланишида VIII–X асрларда ривожланган Самарқанд илоҳиёт мактабининг таъсирини ҳам инкор этиб бўлмайди. Самарқанд ҳанафийлик илоҳиёт мактабининг машҳур намояндалари – Абу Наср ал-Иёдий, Абу Бакр ал-Жузжоний, Абу Муқотил ас-Самарқандий (ваф. 208/823)⁵³, Абу Бакр ас-Самарқандий (ваф. 268/881), Имом Абу Мансур ал-Мотуридий (ваф. 333/944) ва Ал-Ҳаким ас-Самарқандий (ваф. 342/953)ларнинг фикҳ, илоҳиёт (калом) ва тасаввуфга оид қарашлари Бухорода тасаввуфий фикрларнинг вужудга келиши ва кўп ўтмай ўзига хос бир мактаб сифатида шаклланишига бевосита таъсир кўрсат-

⁵⁰ Қаранг: Аз-Заҳабий. Тарих ул-ислом.323–324 б.

⁵¹ Усмонхон Алимов. IX–XI асрларда Самарқандда калом илмининг ривожланиши. 61 б.

⁵² Абу Али Усманий. Таржумаи Рисолаи Кушайрия. – Техрон: Бунгоҳ-э таржумэ ва нашр-э кэтоб, 1345, 52 б.

⁵³ “Китоб ал-олим ва ал-мутаъаллим” китоби муаллифи. Унинг Имом Абу Ҳанифа билан шахсан таниш бўлганлигини тахмин қилишади. Бу ҳақда қаранг: Улрих Рудольф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, Фридрих Эберт жамғармаси, 2002, 44-45 б.

маслиги мумкин эмас эди. Зотан, Самарқанд илоҳиёт мактабининг ўзи тасаввуф таълимоти ўртага ташлаган масалалар – тавҳид, нубувват, имон ва куфр, хавф ва ражо, охират, жаннат ва дўзах, қазо ва қадар, Аллоҳнинг мавжудлиги, ягоналиги, сифатлари каби диний-ақидавий баҳслар таҳлили ва муҳокамаси жараёнида ихтиёрсиз равишда ушбу кудратли таълимотнинг нуқтаи назарлари билан келишиш ва муроса этишга мажбур бўлган. Бундай ҳолат, яъни ақидавий жиҳатдан ашъария калом мактаби мавқеида бўла туриб, сўфийларга эргашиб ёки ақидада мотуридия илоҳиётининг издоши бўла туриб, ўзини сўфий деб билиш турли сиёсий-ижтимоий ва диний-ақидавий мазҳаблар ва оқимлар ўртасидаги кескин ва ҳатто қонли кураш ҳамда низолар гирдобиди қолган давр – VIII–X асрларда кўплай учрайди. Сиёсат ва дин арбоблари орасида анча оммавий характер касб этган ушбу ҳолатнинг натижаси ўларок, Мотуридия калом мактабининг асосчиси – Имом Абу Мансур ал-Мотуридий ҳам зоҳидона ҳаёт тарзини кечириб маъқул топган. Имом Мотуридий ҳақида ўзининг “Усул уд-дин” номли рисоласида энг ишончли маълумотларни ёзиб қолдирган Абул Юср ал-Паздавий (ваф. 493/1100) ҳам буни тасдиқлайди ва “Ал-Мотуридийни авлиёлар ва зоҳидлар даврасига олиб киради”⁵⁴. Гарчи кейинги даврлардаги тасаввуф тарихига оид энг мўтабар манбалардан бири – Абдурахмон Жомийнинг “Нафаҳот ул-унс” асарида ҳам Ал-Мотуридий “Шайх алам ул-худа” (Ҳидоят байроғи шайхи)⁵⁵ унвони билан тилга олинган бўлса-да, олмониялик машҳур исломшунос олим – Улрих Рудольф Имом ал-Мотуридийнинг сўфий бўлганлигини рад этиб, “бизда буни исботловчи ҳеч қандай далил йўқ”,

⁵⁴ Улрих Рудольф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, Фридрих Эберт жамғармаси, 2002, 115 ва 120 б.

⁵⁵ Нуриддин Абдурахмони Жомий. Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ал-қудс. Муқаддима, тасхех ва таълиқоти дуктур Маҳмуд Обидиний. – Техрон: “Сухан”, 1386, 157 б.

– деган узил-кесил хулоса чиқаради⁵⁶. Унингча, “Ал-Мотуридийнинг бизгача етиб келган биронта рисоласида тасаввуфга бағишланган мавзу йўқ. Йўқолган рисоаларнинг ҳам ҳеч бири, номидан қиёс қилсак, муаллифнинг бундай мавзуларга қизиққанини кўрсатмайди. Ва ниҳоят, ал-Мотуридийнинг исми мутасаввифларнинг кейинги биографик мажмуаларида тилга олинмайдик, бу улар олимни ўз тоифаларига мансуб деб билмаганларидан далолат беради”⁵⁷. Аммо масаланинг чигаллигидан тезкор хулосалар чиқаришни хуш кўрадиган европалик муаллифни барибир муросага келиш ва бироз олдинроқ билдирган фикрларини шубҳа остига олишга мажбур этади: “Ал-Мотуридийнинг илоҳиётга оид фикр ва тасаввурлари сўфиёна фикрлаш тарзи таъсирида бўлганми ё йўқми деган савол, бу энди алоҳида мавзудир. Мовароуннаҳрда IX-X асрда бунинг ҳеч ажабланарли ери йўқ. Зеро, аввал кўриб ўтганимиздек, худуддаги ҳанафий илоҳиётини сўфиёна ғоялардан ҳар вақт ҳам аниқ ажратиб олиш қийин. Ибн Карром ўз таълимотида ҳар иккаласини бирлаштирган ҳамда зоҳидликка алоҳида урғу берган. Ал-Мотуридийнинг замондоши Ал-Ҳаким ас-Самарқандий ҳам қози, ҳам мутасаввиф сифатида танилган эди. Бундан бир неча ўн йиллар ўтиб, тасаввуф назарияси ва амалиётига оид қўлланма “Китоб ат-таъарруф ли-мазҳаб аҳл ат-тасаввуф”ни яратган бухоролик олим ал-Калободий (ваф. 380/990) ўзини илоҳиёт назарияларининг чуқур билимдони сифатида намоён этган”⁵⁸. Демакки шундай экан, Абу Мансур ал-Мотуридий ҳам сўфиёна ҳаёт ва тафаккур тарзи билан яқиндан ошно бўлганлиги ва ҳатто ундан маълум даражада таъсирлангани ҳам эҳтимолдан унча узок эмас. Қолаверса, IX асрда Ҳаким ат-Термизий бошчилигидаги Термиз ва Балх

⁵⁶ Улрих Рудольф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. 120 б.

⁵⁷ Ўша китоб. 120-121 б.

⁵⁸ Ўша китоб. 121 б.

атрофида шакланган “Ҳакимия” тасаввуфий-ирфоний мактаби ва худди шу даврда Мовароуннахр фикҳ мактабининг асосчиси – Абу Ҳафс Кабир Бухорий бошчилигидаги Бухорода шакланган зоҳидона ҳаёт тарзи Самарқанд илоҳиёт мактаби намояндаларини ҳам ўз таъсир доирасига олмаслиги мумкин эмас эди. Ал-Мотуридий таълимотининг Бухоро тасаввуф мактаби намояндалари томонидан осонликча қабул қилингани ҳам мотуридия ва умуман Самарқанд ҳанафия илоҳиёти мактабининг зоҳидона-сўфиёна ғоялар билан қоришиқ ҳолда шакланганини кўрсатади.

Ислом тарихида “Сихоҳ ус-ситта” номи билан машҳур бўлган олти ишончли ҳадис тўпламларининг муаллифлари – Имом ал-Бухорий (ваф.256/870), Имом Муслим (ваф.261/874), Имом Абу Довуд (ваф.275/888), Имом ан-Насоий (ваф.303/915), Имом Абу Исо ат-Термизий (ваф.297/892) ва Имом Ибн Можа (ваф.273/886) билан замондош бўлган буюк мутасаввиф ва муҳаддис Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг тасаввуфий-ирфоний таълимоти, айниқса унинг “валоят” ҳақидаги назарияси IX асрдаги Хуросон ва Мовароуннахр ижтимоий ҳаётида катта фикрий-маънавий инқилоб яратган эди. Бу улў мутафаккир яшаган даврда Хуросон ва Мовароуннахр бири-бири билан баъзи масалаларда зиддиятли бўлган турли мазҳаблар, хилма-хил ақидавий оқимларнинг тўқнашув майдонига айланган, турли хил қарашлар вакиллари бир жойда ёнма-ён яшаса-да, ҳар бири ўз йўналишида таассуб ва ғулувга ботиб қолган эди. Шунинг учун ҳам ушбу минтақада контрастлик, таассуб ва ғалаён руҳи жамият ҳаётининг турли жабҳаларида ҳумрон эди⁵⁹. Ана шундай сиёсий, ижтимоий, диний, ақидавий ва мафкуравий курашлар гирдобидан қалқиб чиққан “Ҳакимия”

(асосчиси Ҳаким ат-Термизий) ирфоний мактабининг ҳам замон, ҳам макон нуқтаи назаридан унча узоқ бўлмаган Бухоро тасаввуф мактабига таъсир кўрсатмаслиги тарихий ҳақиқатга унчалик тўғри келмайди. Чунки, Бухоро тасаввуф мактаби аввалига зоҳидлик билан бошланган бўлса-да, иккинчи босқичда, айниқса, X асрга келиб, илмий-назарий бир мактаб сифатида шаклланди ва шуҳрат қозонди. Агар Термиз тасаввуф мактаби – “Ҳакимия” таълимотининг муршид ва мурид муносабатлари асосида эмас⁶⁰, балки тасаввуф ҳақида илмий-назарий рисолалар ва шарҳлар битиш принципи асосида шакланганини ҳисобга оладиган бўлсак, ушбу мактабнинг Бухоро тасаввуф мактабига ўрнатилган ёхуд дастуриламал вазифасини ўтаганини аниқ-тиниқ тасаввур қилишимиз мумкин. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг тасаввуф таълимотининг буюк назарийчиси Шайх ул-акбар Муҳйиддин ибн ал-Арабий қарашларига (хусусан, “Хатм ул-валоят” ва валоят масаласида) таъсири масаласи эронлик машҳур исломшунос олим – Абдулхусайн Зарринқўб⁶¹ ва унга эргашиб, бошқа олимлар, жумладан, ўзбек олимларининг тадқиқотларида ишора этиб ўтилади⁶². Аммо унинг ўзидан кейин бор-йўғи юз йилча сўнг Бухорода зухур этган илмий-назарий тасаввуф намояндалари – Шайх Калободий ва Мустамлий Бухорий қарашларига таъсири масаласи ҳалигача тадқиқотчилар диққат-эътиборидан четда қолиб кетмоқда. Шу ўринда яна бир масалага эътибор қаратишга тўғри келади: Бухоро тасаввуф мактаби асосчиларидан бири – Абу Бакр Калободий тасаввуф тарихи ва умуман ислом тафаккури тарихида катта илмий-

⁵⁹ Ўша жой. 82 б.

⁶¹ Абдулхусайн Зарринқўб. Жусту жў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе: “Ирфон”, 1992, 49 б.

⁶² Жаъфар Холмўминов. Нақши таълимоти Ибн ал-Арабий дар таъмиқи жанбаҳои ирфонии тариқатҳои сўфияи Осиёи Марказий. // “Сино”, 2006, қиш. №24, 61 б.; Усманов. И. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг “Наводир ул-усул” асари ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба, 135 б.

⁵⁹ Усманов И. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг “Наводир ул-усул” асари ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба. Дис. ...тар.фан.ном. – Т.: ТИУ, 2006, 26 б.

маърифий воқеа бўлган асари – “Ат-Таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф” номли китобининг 2-боби – “Сўфий кишилар”, 3-боби – “Ишорат илмларидан нашр қилганлар ва китобу рисолаларини ёзган кишилар”, 4-боби – “Муомалот илми бўйича тасниф қилган кишилар”да тасаввуф таълимотининг йирик намояндаларини зикр этиб ўтади, аммо Ҳаким ат-Термизийни тилга олмайди⁶³. Хўш, Мовароуннахрнинг илк улуғ мутасаввифини тилга олмай, унинг энг яқин шогирдларидан бири – Абу Бакр ал-Варроқни (4-бобда) зикр этиб ўтишнинг⁶⁴ сабаби нимада? Бизнингча, Шайх ал-Калободий бу ўринда бир оз эҳтиёткорликни маъқул топган. Зеро, “Аз-Заҳабий, ал-Асқалоний ва ас-Субукийнинг тарожим китоблари гувоҳлик беришича, ал-Ҳаким ат-Термизийнинг “Хатм ул-валоят” (“Валийлик муҳри”) ва “Ила аш-шариа” (“Шариатга”) асарлари нотўғри тушунилиши оқибатида у маълум муддатга Термиздан чиқарилиб юборилган”⁶⁵. Бундан шундай тахмин қилиш мумкинки, Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг юқорида зикр этилган асарларида “валийларни набийлардан устун қўйиши” натижасида “расмий доираларнинг қаршилигига учраган”⁶⁶лиги сабабли ҳам кейинги давр мутасаввифлари у ҳақда гапирмасликни маъқул санаганлар. Аммо бу ҳолатни кейинги даврларнинг барча мутасаввифларига нисбат бериб бўлмайди. Узоққа бормайлик, Шайх ал-Калободийнинг издоши, Бухоро тасаввуф мактабининг йирик вакилларида бири – Мустамлий Бухорий ўзининг машхур асари – “Шарҳ ат-таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф”да Ҳаким ат-Термизийнинг ҳаёти билан боғлиқ фактларга алоҳида эътибор

қаратади⁶⁷. Бухоронинг кейинги даврдаги улуғ шайхлари – Хожа Баҳоуддин Нақшбанд⁶⁸ ва унинг иккинчи халифаси – Хожа Муҳаммад Порсонинг⁶⁹ Ҳаким ат-Термизийга бўлган катта ихлоси ва хусни таважжуҳи ҳам юқоридаги фикрни исботлайди.

Шундай қилиб, тасаввуф таълимоти X асрга келиб турли диний-ғоявий курашлар ва қонли ихтилофлар гирдобидида қолган халифаликнинг чекка минтақаларидан бири ва шу билан бирга Сомонийлар сулоласининг ҳимояси остида илм-маърифатнинг ривожланишига катта имкониятларга эга бўла бошлаган Мовароуннахр, хусусан, унинг маркази Бухорода Имом Абу Ҳанифа бошлаб берган фикҳий мазҳабнинг ирфоний йўналишдаги ҳимоячиси ва давомчиси сифатида қайта шаклланиш ва янгича тарзда ҳаёт кечириш имкониятига эга бўлиб олган эди.

Бухородаги тасаввуфий фикрларнинг шаклланиши ва секин-аста ўзига хос тасаввуф мактаби даражасига кўтарилишида асос бўлиб хизмат қилган омилларни кўздан кечириб, қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1. Бухорода шаклланган тасаввуф мактаби гарчи умумтасаввуф таълимотининг ажралмас қисми саналса-да, мазмун ва моҳият нуқтаи назаридан ихтилофларни бартараф этгувчи ва тасаввуфни шариат, тариқат ва илм оралиғида мўътадил ҳолда сақлагувчи ўзига хос мактаб эди;

2. Бухоро тасаввуф мактаби Имом Абу Ҳанифа фикҳий мазҳаби ва Имом Мотуридий калом мактабининг содиқ

⁶³ Бу ҳақда қаранг: Шайх ал-Калободий. Тасаввуф сарчашмаси. Ат-Таъарруф – тасаввуфни таништириш китоби. 22–24 б.

⁶⁴ Қаранг: Ўша китоб, 23 б.

⁶⁵ Усманов. И. Ал-Ҳаким ат-Термизийнинг “Наводир ул-усул” асари ҳадис ва тасаввуф илмига оид муҳим манба. 52 б.

⁶⁶ Ўша манба, ўша бет.

⁶⁷ Имом Абу Иброҳим Исмоил ибн Муҳаммад Мустамлий Бухорий. Шарҳ ат-таъарруф ли-мазҳаб ат-тасаввуф. – Техрон: “Интэшорот-э Асотир”, 1363-1366, 139, 236-237 б.; Бу ҳақда қаранг: Жаъфар Холмўминов. Имом Абу Иброҳим Исмоил Мустамлий Бухорий рожеъ ба Ҳакими Тирмизий. / “Овози тожик”, 1994 йил 16 февраль, 4 б.

⁶⁸ Мақомоти Хожа Нақшбанд (“Баҳоуддини Балоғардон”). – Т.: “Ёзувчи”, 1993, 32 б.

⁶⁹ Хожа Муҳаммад Порсо. Фасл ул-хитоб. Бо муқаддима ва тасхеху таълиқи Жалил Мисгарнажод. – Техрон: Марказ-э нашр-э донэшгоҳи, 1381, 57 б.

издоши ва ҳимоячиси бўлиб майдонга чиққанлиги тасаввуф таълимотининг бундан кейинги тараққиёт босқичлари ва йўналишларига ҳам катта ижобий таъсир кўрсатди. Айниқса, тасаввуфнинг Мовароуннахр ва Хуросон халқлари учун ёт бўлган диний-ғоявий оқимлар – мўътазилия, рофизия ва ҳулулия таъсири остида қолиб кетиш хавфидан халос этди.

3. Бухоро тасаввуф мактаби Бухородаги мавжуд фикҳ, ҳадис ва зоҳидлик мактаблари, Самарқанддаги фикҳ ва калом мактаблари, Термиз ва Балхдаги ҳадис ва илмий-назарий тасаввуф мактаблари очиб берган имкониятлардан тўғри ва самарали фойдаланиб, фикҳ, ҳадис ва калом илмларини ўзида мужассамлаштира олган мактаб сифатида нафақат Мовароуннахр, балки бутун ислом оламининг диний-ақидавий ҳаётига кучли таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлди.

РЕЗЮМЕ

Статья включает в себя информацию о школах суфизма и религиозно-светских науках и их развитие в Бухаре VIII-IX веках.

RESUME

The article is enclosed with the information about the schools of Sufism and religious and social education and their development in Bukhara during VIII-IX.

МУҲАММАД РАҲИМХОН II – ФЕРУЗНИНГ ШОИРЛИК ФАОЛИЯТИ

**Сапарбоева Ш. - УрДУ, тарих
йўналиши магистранти**

XVIII – XIX асрнинг иккинчи ярмида Хива хонлигида адабиёт ва санъат юксак даражада ривож топди. Бунда маданият ва санъат ҳомийси Муҳаммад Раҳимхон II Ферузнинг хизматлари бекиёсдир. Хонликда адабиёт, санъат, тарихнавислик, таржима

мактаби, хаттотлик, китобат санъати билан бир қаторда маданий меъморий қурилиш ҳам ўзига хос тартибда даражадалиги, хоннинг ўзи ҳам шеърият ихлосманди бўлганлиги Огаҳий, Баёний, Бобожон Тарроҳ, Комёб асарларида, шунингдек рус шарқшуносларининг асарларида ҳам келтирилиб ўтилган. Муҳаммадсўф Баёний «Шажарайи Хоразмшоҳий» асарида Ферузнинг шеъриятга бўлган муҳаббатини шундай тасвирлайди: «Хон ҳазратлари шеърга кўп завқ пайдо қилиб эрдилар. Ўзлари ҳам бурундин «Феруз» тахаллуси билан мутахаллис бўлуб, шеър айтур эрдилар. Сўнгроқ шеърга кўпроқ харис бўлдилар. Ҳар кишининг шеър айтмоққа саҳл қобилияти бўлса, навъи шеърларини айтиб. даргоҳи олийга олиб бора бердилар. Шоирларнинг ададлари камбеш қирққа ёвуқ борди»⁷⁰. Муҳаммад Раҳимхон II Феруз отаси Сайид Муҳаммадхон сингари ҳар ҳафтанинг икки куни саройда шоирлар мушоираси, китобхонлик кечалари ўтказиб боришни ўзига одат қилиб олган.⁷¹ У Комил, Мирзо каби шоирларга эргашиб ғазаллар машқ эта бошлайди. Унинг ғазалларини кўрган Комил хонга «Феруз» тахаллусини таклиф этади. Феруз саройида шеърий мусобақалар, мақом оқшомлари ўтказиш анъана тусига кирган эди.⁷²

Бобожон Тарроҳ – Ходим ўзининг «Хоразм навозандалари» асарида XIX аср охири XX аср бошларида Хоразм адабий муҳитида яшаб ижод этган ва кўпчилиги бугунга қадар китобхонларга номаълум бўлган шоирлар, Феруз ва унинг фаолияти ўша давр адабий-ижтимоий ҳаёти тўғрисида маълумот беради. Асарда хон ҳимоясида бўлган Хива сарой шоирлари билан бўлган шеърият кечаларида Ферузнинг шахсан ўзи мушоирада бошловчилик вазифасини бажариб, янги ёзган ғазалларини ўқиб,

⁷⁰ Баёний. Шажарайи Хоразмшоҳий. Мерос. – Т.: Камалак. 1991, 255 б.

⁷¹ Давлатёр Раҳим., Шихназар Матрасул. Феруз шоҳ ва шоир қисмати.. 61 б.

⁷² Ўша жойда. 57 б.

сарой шоирларига ана шу янги ёзилган ғазалга пайров тариқасида ғазаллар битишга чорлаганлиги баён этилади.

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Хоразмда адабиёт, санъат, маданият ривожига ҳамда шу давр ижтимоий муҳити ҳақида маълумот берувчи Хива сарой шоирларига бош бўлган Бобожон Тарроҳ Азизов – Ходимнинг «Хоразм навозандалари»⁷³ (асарда Хива адабий муҳитида фаолият кўрсатган 31 нафар шоир ҳаёти, ижодий фаолияти ҳақида маълумотлар берилди) асарига маълумотлар ҳам муҳимдир. Ҳасанмурод қори Муҳаммадамин ўғли Лаффасийнинг «Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари» (асар Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II Феруз девонхонасида хизмат қилган ва айна вақтда хоннинг топшириғига биноан кўплаб асарларни араб ва форс тилларидан ўзбек тилига таржима қилган Хива адабий муҳитининг забардаст ижодкорларидан 51 нафар шоир ва таржимонларнинг ижодий фаолияти ва шу давр ижтимоий муҳити тўғрисида маълумот беради)⁷⁴ тазкирасида Феруз ва унинг адабий маданий даврасини қуйидагича тасвирлайди: «Ўзига Феруз тахаллуси билан бир ранг ғазаллару мухаммаслар ёзиб хейлигина адабиётда машғулот ҳосил қиладур. Шунинг билан Феруз мусиқага ҳам ҳаваскор бўлиб ҳамма вақтлар хизматида беш-ўн мусиқашунослар доимий танбур ғиччаклар машқ этиб, ширин, фарахавзо ашъорлар айтишиб ултурадурлар. Шул сабабли Ферузнинг таъбиға мувофиқ Ферузга қўшимча пайровона ғазал, мухаммас, мусаддас ва ҳажвиётлар ёзиб турадурлар. Доимо Ферузнинг хизматида ўттиз – қирқ нафар шоир ва адабиёт суювчилар бўлиб, алардин баъзилари доимий котиблиғ қилиб ҳар ранг

китобларни ёзиб таржима этиб турадурлар»⁷⁵ - деб ёзади.

Аҳмаджон Табибийнинг «Мажмуаи ўттиз шуаро шоҳий пайравий Феруз» (асарда Феруз давридаги адабий ижтимоий муҳитда фаолият кўрсатган 33 нафар шоир тўғрисида қимматли маълумотлар бериб ўтилади) асари хонлик адабий муҳити бўйича асосий манбалар саналади. Бу асарларда XIX аср охири – XX аср бошларида хонлиқнинг адабий ижтимоий муҳити ва Муҳаммад Раҳимхон II Ферузнинг адабиёт ва санъат ихлосмандларига кўрсатган эътибори ва шеърятга иштиёқмандлиги ёритилган. Муҳаммад Раҳимхон II Феруз саройида кўплаб шоирлар, тарихчилар, санъаткорлар ижод қилгани ҳақида 1908 йилда Хивага келган А.Н.Самойлович шундай ёзади: «Шоирлар орасида хон оиласи вакиллари ҳам бўлиб, сарой амалдори Каримдор ясовулбоши, Юсуфбек, Урганч шаҳар ҳокими Шайх Назарбой ва бошқа кишилар бор эди»⁷⁶.

Муҳаммад Раҳимхон II Феруз даврида хонлиқда илмий адабий мерос яратилди. Аммо, 1873 йил Хива хонлиги Россия империяси томонидан эгаллангач, хонликка нисбатан мустамлакачилик сиёсати бошланди. Бу маънавий- маданий ҳаётни ҳам четлаб ўтмади. Хива хонлиги забот этилгач, талон-тарож ниҳоят даражада ортди. Бу ҳақда Баёний шундай ёзади: «Галавачоф хазинани очдуруб хазинага кирди, бир сандали (тахт) бор эди. Галавачоф кўруб деди: «Бу имфератур саройида туратургон шохи сандалиларга ўхшашдур. Ҳамоноким, имфературдин ҳадя тариқасида бу ерга келгандур». Яна музайян бир сандаликим, Муҳаммад Раҳим Баҳодирхони аввалиннинг замонларида тузатилмиш (ясалмиш) эрди. Яна бир неча темур орча кўрдилар. Ҳаммалари холи эрди. Магар, бирининг ичи тўла танга эрди. Яна бир уйда уч юз мужаллад

⁷³ Бобожон Тарроҳ. Хоразм навозандалари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1994, 91-92 б.

⁷⁴ Хоразмда битилган қўлёзмалар. – Т., 1997, 68 б.

⁷⁵ Лаффасий Ҳасанмурод қори. Хива шоир ва адабиётчиларининг таржимаи ҳоллари // Қўлёзма. ЎзФА ШИ. – № 9494. 11-13 б.

⁷⁶ Самойлович А.Н. архиви Ф-671.д. 145. 28-варақ.

(жилддан иборат) ёзма музайян китоблар бор эрди ва чоройнаву совутлар ва дубулғалару куллуку тизлику ўқ-ёйларнинг ҳаммасига мутасарриф (талон-торож) бўлди, чун ҳаммаси мурассаъ (қимматбаҳо тошлар билан безатилган) ва мужавхар (жавоҳир қадалган) ва баҳодор нимарсалар эрди, Петербурғга юборилди»⁷⁷.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, асрлар оша яратилган бебаҳо ўлмас асарларга номаданий муносабатда бўлинди. Тарих силсиларидан ўтиб бизгача етиб келган хонликда яратилган адабий-тарихий асарларнинг қолган қисми ҳозирда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

РЕЗЮМЕ

Автором изучены и представлены многие научные факты, которые имеют отношение к вопросам поэтического мастерства Мухаммада Рахимхана II Феруза, который организовывал поэтические вечера на регулярной основе, где прослушивались и новые поэтические произведения.

RESUME

The author studied and presented many scientific facts which are related to the questions of the poetic skills of Muhammad Rakhimhan II Feruz, who organized the poetic nights on regular basis where new pieces of poetic works were listened.

ЗАРДУШТИЙЛИК ДИНИНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ ВА МАЪНАВИЙ ҲАЁТГА ТАЪСИРИ

Қурбонова Д.- ЎЗМУ

Қадимги Турону Эроннинг, бу элларда эл бўлиб азалдан яшаб келаётган ўзбек, тожик ва бошқа халқларнинг муштарак маънавий мероси бўлган муқаддас “Авесто” китобининг яратилган

вақти уч минг йилдан нари узоқ ўтмишга тақалади. Ушбу манба тўғрисида Президентимиз И. А. Каримов: “Авесто ўзбек, умуман Ўрта Осиё, Эрон, Озарбайжон халқларининг қадимги даврдаги ижтимоий ҳаёти, диний қарашлари, олам тўғрисидаги тасаввурлари, урф-одатлари, маънавияти, маданиятини кўрсатувчи муҳим ва ягона манба. Бу нодир китоб бундан 30 аср муқаддам Хоразм воҳаси ҳудудида яратилган. Мана шу ҳудудда умр гуздорлик қилган аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий тарихий асари”⁷⁸, деган эди.

Хоразм тарихини, маънавий ҳаётини ўрганишда айнан “Авесто” бизга бирламчи манба бўлиб хизмат қилади. “Авесто” ўлкамизда исломга қадар амал қилган зардуштийлик динининг муқаддас китобидир. Ушбу китоб узоқ аждодларимизнинг ижтимоий ҳаёти, маънавий дунёси ҳақида ноёб маълумотларни ўзида мужассам этган тарихий ёзма манбадир. Зардуштийлик дини эса тарихда биринчи илоҳий ваҳий орқали келган, деб ҳисобланади. Зардуштийлик тарихининг ёзма манбаларида айтилишича, худо Ахура Мазда ўзининг яратувчи, ҳолик, яккаю-ягона худо эканини имонли зот Заратуштрага билдириб, уни пайғамбар этиб одамлар орасидан танлаган. Заратуштра аслида қадимда Даитийа-Амударё бўйларида яшаган Спитама уруғидан бўлиб, унинг уруғидагилар бошқа худолар қатори Ахура Маздага ҳам эътиқод қилишган. Биргина Заратуштра улар орасида бошқа худоларга ишончсиз бўлган. Ахура Маздани эса ўзи учун чин худо деб билган. Унинг имон-эътиқоди қалб кўзи очила боргани сари Ахура Маздани ўзга маъбудлардан воз кеча боради. Ниҳоят, Заратуштра Ахура Мазданинг назарига тушиб, унинг пайғоми (хуш хабари) ни ўз

⁷⁷ Баёний. Шажараи Хоразмшоҳий. 53 б.

⁷⁸ Каримов И.А. Адолатли жамият сари.Т., 1998 й., 39-40 б.

уруғи орасида одамларга билдиришга илоҳий ваколат олади.⁷⁹

Аммо жаҳолат даври одамлари унинг сўзларига ишонмайдилар. Заратуштра ўз юртини ташлаб кетишга, хижрат қилишга мажбур бўлади. У ўз динини 10 йилдан ортиқ тарғиб қилади. Аммо тарафдорлар топиши қийин бўлади. Ниҳоят, ўзга юртда-Бақтрияда унинг ҳокими Виштаспага, малика Хутаосйага ва сарой аъёнларига Мазда дини моҳиятини тушунтиришга эришади.⁸⁰

Оташпарастилик пайдо бўлиб, энди тарқала бошлаган пайтларда бу динга эътиқод кўйган одамлар ёруғ осмон остида, баланд тоғлар ва адирларда, дарё бўйи, ҳовузлар, кўллар ёқаси, ўчоқлар ёнида ибодат қилишган. Кейинчалик уларнинг таълимоти Марказий Осиёдаги йирик-йирик давлатлар, жумладан, Парфия подшолари, аршакидлар, сосонийлар империяси даврида расмий динга айланиб, мухташам ибодатхоналарга эга бўлган, уларнинг ичида ҳайкаллар билан безатилган, руҳонийлар сони эса кўпайиб борган. Ана шу даврга хос ашё ва далиллар Ўзбекистонда археологик қазиш ишларини олиб борган В. М. Массон, С. П. Толстов, Г. А. Пугаченкова, Э. В. Ртвеладзе, А. С. Сагдуллаев ва бошқа олимларнинг топилмаларида ўз ифодасини топган.

Тарихий манбалар шундан далолат берадики, зардуштийлик дини ўз даврида жуда кенг тарқалган ва буддизм, иудаизм, насронийлик ҳамда ислом динларининг шаклланишига жуда катта таъсир кўрсатган. Бошқа дин ва таълимотларнинг тазйиқи натижасида даставвал зардуштийликнинг ёзма ҳолда тарқалишига руҳсат берилмаган ва кейинчалик паҳлавий хати замонидагина “Авесто” ёзма ҳолатга келтирилган.

Зардуштийлик дини пайдо бўлган замин ҳақидаги баҳс узоқ асрлардан буён давом этиб келмоқда. Ғарб олимларидан

А. Майе ва П. Тедескалар зардуштийликнинг ватани Парфия (ҳозирги Туркменистон) деган фаразни билдирадилар; Даристерер, Жексон зардуштийлик Атропатенда, Харцфельд эса Мидияда пайдо бўлган дейдилар; И. Маккорд, Б. А. Тўраев, Х. Нюберг, Э. Бенвенист, Е. Э. Бертельс “Авесто” ни шарқий Эрон билан боғлайдилар. Гайгер, Бартольд, Шпигель фикрига қараганда, зардуштийлик Бақтрияда пайдо бўлган; Э. Герцфельд ўзининг дастлабки археологик қазилмаларига биноан ҳамда В. В. Струве, В. Тревер, Ю. А. Рапопорт, С. Ф. Ольденбург, Н. Прохоров, М. Бойс, И. М. Дьяконов, В. В. Бартольд, В. М. Луконин, Б. И. Абдиев сингари олимларнинг фикрича зардуштийлик Туронзаминда (Хоразм, Бақтрия, Сўғдиёна, Фарғона) пайдо бўлиб, сўнгра Эрон ва бошқа мамлакатларга тарқалган.

Зардуштийлик бўйича 4 томлик асар муаллифи Мэри Бойс оташпарастилик динининг муқаддас китоби “Авесто” қадимги Хоразм воҳасида пайдо бўлганлигини қайд этади.

Зардуштийлик таълимоти ва “Авесто” нинг Хоразмда пайдо бўлганлиги ҳақидаги фараз Б. Ғофуров, Н. Маллаев, Ҳ. Ҳомидов, А. Қаюмов, Й. Жумабоев, М. Исҳоқов, А. Саидов, М. Раҳмонов, Ф. Сулаймонова, И. Жабборов, Г. Дресвянская, Й. Хўжамуродов, А. Ирисов, М. Қодиров, Иброҳим Каримов, С. Ҳасановларнинг мақола ва тадқиқотларида ҳам ўз аксини топган.

Зардуштийлик–дунёвий динлар орасида энг қадимгиси бўлиб, инсоният тарққиётига бевосита ва билвосита жуда катта таъсир кўрсатган. Шунинг учун уни ўрганиш, зардуштийлик ғояларини тадқиқ этиш инсоният маънавий дунёси шаклланиши ва равнақи ҳақидаги тасаввурларни бойитади ва кенгайтиради.

Зардуштийлик деган ном динга нисбатан шартли равишда ўрта асрлардан бошлаб ишлатилади. Бу ҳол динни унинг пайғамбари номи билан аташдир. Аслида Зардушт дини Мазда Ясна деб аталган, яъни Маздага, “Мутлақ оқил” зотга сиғиниш демакдир.

⁷⁹ Толстов С.П. Қадимги Хоразм маданиятини излаб.-Т.: “Фан”.1964 й., 104 б.

⁸⁰ Исҳоқов М. Авесто Яшт китоби.-Т.: Шарқ.2001й., 4 б.

“Авесто” маздапарастлар динига мансуб барча адабиётларнинг умумий номи. “Авесто” сўзи қадимий маздапарастларнинг ўзигагина мансуб бўлиб, “А” артикули ва “виста” феълидан иборат. “Виста” сўзининг ўзаги “вид”, “ванд” бўлиб, маъноси “танимоқ”, “билмоқ”, “топилмоқ”, “кўринмоқ” кабидир. Хиндларнинг энг қадимий “Видо” китобининг номи билан илдизи бир. Шу маънода “Авесто” ни “Огоҳнома” ё “Донишнома” маъносида тушуниш мумкин⁸¹.

“Авесто” замонлар оша оғзаки тарзда авлоддан-авлодга узатилиб келган ва охири ҳазрати Исо алайҳиссалом таваллудидан 7 аср чамаси илгари йиғиб бир тизим ҳолига келтирилган ва нихоят китоб қилинган. Бу китоб асос эътибори билан Заратуштра ва Ахура Мазданинг савол-жавобларидан иборат дейиш мумкин. “Авесто” 21 қисмдан (наскдан) иборат бўлган. Шундан замонлар оша тўрт қисми ҳозиргача етиб келган: “Видевдот”, “Ясна”, “Виспарат”, “Яшт” насклари. Етиб келган қисмлар орасида “Видевдот” накси бутун -22 бобдан иборат. Қолган 3 наскнинг бир қатор боб ва бандлари сақланмаган.

Тарихдан маълумки, Александр Македонский Ўрта Осиёга юриш қилган даврда бу ерда юксак цивилизация мавжуд эди ва бу тараккиёт турли босқинлар оқибатида минг йилларга тўхтатиб қўйилганди. Абу Райҳон Беруний ёзади: “Подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида (Абистонинг) ўн икки минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нухаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни куйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақтдан бери Абисто ўттиз “наск” эди, мажусийлар қўлида ўн икки наск чамаси қолди. Биз Куръон бўлақларини ҳафтияк

деганимиздек, наск Абисто бўлақларидан ҳар бир бўлакнинг номидир.”⁸²

Тарихчи Масъудийнинг “Мурж аз-зиҳоб” (“Олтин водий”) китобида қайд этилишича, Александр Македонский Истахр шаҳрини босиб олиб, олимларига “Авесто” даги тиббиёт, фалсафа ва илми нужумга доир ўринларини таржима қилиб, қолган қисмини ёқиб юборишни буюрган. Масъудий маълумотида эса, “Авесто” матни 12 минг олтин тахтага ёзилган.⁸³

Тарихчи Балхийнинг “Форснома” китобида “Авесто” 12 минг ошланган мол терисига битилган ҳикматлар китоби эканлиги қайд этилади. Абу Али Муҳаммад бин Муҳаммад Балъамийнинг “Тарихи Балъамий” китобида ҳам “Авесто” шоҳ Гуштасп фармони билан 12 минг мол терисига подшоҳ мирзолари томонидан тилло сувида ёзилганлиги ҳақида ривоятлар бор⁸⁴.

Кўп қисмлари йўқолиб кетганлигига қарамай, сақланган қисмларининг ўзиёқ “Авесто” нинг энциклопедик улуғворлигини, тарихий манба сифатида юксак қимматини, маънавий умумба-шарий хусусиятларини тўла намойиш эта олади.

“Авесто” нинг ҳозирги бизга маълум бўлган энг қадимги, 1324 йили кўчирилган нухаси Копенгаген шаҳрида сақланади. 1996 йили Эронда чоп этилган икки жилдли “Авесто” ҳам анча мукамал нашр ҳисобланади. Тадқиқотчилар фикрига қараганда, сосонийлар давридан, “Авесто” нинг 21 китоби (наск) сақланиб қолган. У 348 бобдан ташкил топиб, 345700 сўздан иборат бўлган. Бу боблар тангрини мадҳ этиб, яхшилик ва нажот топишга бағишланган муножот тарзидаги нолалар, ҳамду-санолардан ташкил топган.

⁸² Набиев Р. Ўзбекистон халқларининг чет эл босқинчиларига қарши кураши.-Т.: Фан, 1942 й., 10-15 б.

⁸³ Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб.-Т.: Ўзбекистон, 1997 й., 25 б.

⁸⁴ Жабборов И. Ўзбек халқи этнографияси.-Т.: “Ўқитувчи”, 1994 й., 238-239 б.

⁸¹ Аскар Маҳкам. “Авесто” Тарихий-адабий ёдгорлик.-Т.: “Шарқ”. 2001 й., 380 б.

Оғзаки тарзда авлоддан-авлодга, замонлардан-замонларга ўтиб келган бу муножотлар худди тўкилган маржон доналаридай қачонлардир, қаерлардадир йўқолган, камайиб борган. Натижада, сўнги даврларгача “Авесто” нинг тўртдан бир қисми (83000 сўздан иборат), алоҳида-алоҳида боблари, парчалари сақланиб қолган.

“Авесто” нинг ҳозиргача маълум бўлган нусхаларини олимлар 21 наскитоб (қисм) дан иборат демоқдалар. Улардан 7 китоби худолар, коинотнинг пайдо бўлиши ва инсоният тарихига доир; кейинги 7 та китоб ибодат масалалари дин дастурлари халқнинг яшаш тарзини ифода этади; охирги 7 китобда тиббиёт, астрономияга доир маълумотлар танланган.

Ҳар бир миллат тарихи ва қадриятларини билиш учун унинг инсоният бағрида қолдирган маънавий жавоҳирларини англамоқ учун унинг дини, тафаккур тарзи, бадий-эстетик идеали ва руҳий кечинмаларини билмоқ зарур. Инсоният жамияти юксалган сари бу маънавий жавоҳирлар ҳам муштараклик, ҳам ўзига ҳослик қонуниятлари асосида тараққий этиб, миллат ва мамлакатнинг тарихий ўрни ва қадрини ҳам белгилаб келган. Ўз маданияти, тарихи ва тақдири жуда узок замонларга бориб тақалувчи Ўрта Осиё халқлари, хусусан, ўзбек халқининг моддий ва маънавий маданияти, бадий-эстетик ва фалсафий тафаккурининг зардуштийлик дини билан боғланиши бежиз эмас.

РЕЗЮМЕ

В данной статье речь идёт о зарождении Зороастризма и его влияния на нравственные устои общества.

RESUME

The given article consists of information about generation of Zoroastrism and its influences upon moral principles of society.

ИҚТИСОД

МИНТАҚАЛАРДА ИНВЕСТИЦИЯ МУҲИТИНИ ЯХШИЛАШ ВА КИЧИК БИЗНЕС СУБЪЕКТЛАРИ ТАШҚИ ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИНИ РАҒБАТЛАНТИРИШНИНГ УСТУВОР ЙўНАЛИШЛАРИ

ҚАЛАНДАРОВА Б.– УрДУ талабаси

Қарийб олти йилдан бери, жаҳон иқтисодиётида сақланиб қолаётган жиддий муаммоларга қарамасдан, ўтган 2012 йилда ҳам мамлакатимиз иқтисодиётини барқарор суръатлар билан ривожланиши, аҳоли турмуш фаровонлигини ошиши таъминланди ва мамлакатимизнинг жаҳон бозоридаги позицияси мустаҳкамланди.

2012 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулоти 8,2 фоизга, саноат ишлаб чиқариш ҳажми 7,7 фоизга, қишлоқ хўжалиги 7 фоизга, чакана савдо айланмаси ҳажми 13,9 фоизга ошди. Шунингдек, мамлакатимиз экспорти ҳажми 11,6 фоизга ўсиб, экспорт қилинаётган маҳсулотлар таркиби ва сифати яхшиланди. Натижада экспортимиз таркибида хомашё бўлмаган тайёр маҳсулотларнинг улуши 70 фоиздан зиёдни ташкил этди. Ташқи савдо айланмасидаги ижобий сальдо 1 миллиард 120 млн. доллардан ошди.

Юртбошимиз таъкидлаганларидек, “...бугунги кунда, дунёнинг кўплаб мамлакатларида давлат қарзининг ортиб бориши билан боғлиқ муаммолар сақланиб қолаётган бир шароитда, Ўзбекистонимиз четдан қарз олиш бўйича пухта ўйланган сиёсат олиб бориши натижасида давлатимиз қарз ҳажмининг улушини нисбатан паст даражада ушлаб қолишга ва ўз мажбуриятларига тўлиқ жавоб берадиган мамлакат сифатида барқарор обрў-эътиборини сақлаб қолишга эришди. 2013 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, Ўзбекистоннинг жами ташқи қарзлари миқдори ялпи ички маҳсулотга нисбатан

16,0 фоиздан ошмагани, бу кўрсаткич эса халқаро мезонлар бўйича “ўртачадан ҳам кам” даражада баҳолангани буни исботлаб бермоқда⁸⁵.

2012 йилда иқтисодиётимизга 11,7 миллиард АҚШ доллари миқдоридан ички ва хорижий инвестициялар жалб этилиб, бу кўрсаткич 2011 йилга нисбатан 14 фоизга ўсди. Жами инвестицияларнинг 22 фоиздан ёки 2,5 миллиард АҚШ доллардан ортигини хорижий инвестициялар ташкил этди. Уларнинг 79 фоиздан кўпроғи тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар бўлгани ҳолда жами инвестицияларнинг қарийб 74 фоизи ишлаб чиқаришни модернизация қилиш ва янгилашга қаратилган дастур ва лойиҳаларни амалга оширишга йўналтирилди. Шунингдек, фақат ўтган йилнинг ўзида умумий қиймати 1,6 миллиард АҚШ долларидан ортиқ бўлган капитал қўйилмалар ўзлаштирилиб, 205 та йирик инвестиция объектлари қуриб битказилди.

Мамлакатимизда сўнгги беш йил мобайнида инвестицияларнинг йиллик ўсиш суръати 9 фоиздан зиёдни ташкил этди ва бу дунёдаги юқори, барқарор кўрсаткичлардан бири саналади. Кейинги 10 йилда мамлакатимиз иқтисодиётига киритилган инвестициялар ҳажми 3,2 баробар ошган бўлса, шу даврда тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ҳажми 20 баробардан зиёд ўсгани эътиборга сазовордир.

Юқорида келтирилган рақамлар давлатимиз томонидан хорижий инвесторларга барча имкониятлар яратилганлиги, уларнинг сармоялари, мамлакатимиз ҳудудида улар томонидан яратилган мулкнинг дахлсизлиги таъминланганлиги, яратилаётган имтиёз ва преференцияларни кенгайтириш ва

либераллаштириш бўйича олиб борилаётган чора тадбирлар натижасидир.

“Чет эллик инвесторлар ҳуқуқларининг кафолатлари ва уларни ҳимоя қилиш чоралари тўғрисида”ги қонунга кўра, қонунчилик нормалари–нинг ўзгартирилиши инвестициялаш шарт-шароитларини ёмонлаштиришга олиб келган тақдирда чет эллик инвесторларга нисбатан ўн йил мобайнида инвестиция киритилган санада амал қилган қонунчилик қўлланади. Шунингдек, давлат бошқаруви ёки ҳокимияти маҳаллий органлари томонидан чет эллик инвесторларнинг ҳуқуқларини камситадиган норматив ҳужжатлар қабул қилинган ёки унинг хўжалик фаолиятига ғайриқонуний аралаштиришга йўл қўйилган тақдирда, буларнинг оқибатида етказилган зарар суд орқали мазкур органлар томонидан қопланади.

Мазкур қонунга мувофиқ, юртимизда чет эл инвестициялари ва хорижий инвесторларнинг бошқа активлари халқаро ҳуқуқда қабул қилинган умумий ҳолатларни (масалан, табиий офатлар, фалокатлар ва бошқаларни) мустасно этганда, национализация қилинмаслигига яна бир бор эътибор қаратиш ўринлидир.

Юртбошимиз таъкидлашларича “..биз мамлакатимизда хорижий инвесторлар учун муҳим аҳамият касб этадиган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш йўлида зарур бўлган барча ишлаб чиқариш инфратузилмаларини давлат маблағлари ҳисобидан таъминлаш принципини нафақат қабул қилдик, балки уни амалда жорий этмоқдамиз. Эндиликда, мамлакатимиз қиймати 50 млн. доллардан ошадиган ва хорижий инвесторнинг улуши камида 50 фоиз бўлган аниқ лойиҳаларнинг ўз муддатида амалга оширилишини таъминлайдиган инфратузилмани лойиҳа ҳужжатлари асосида ўз вақтида қуриш мажбуриятини ўз зиммасига олмақда. Сурғил қони негизида Устюрт газ-кимё мажмуасини қуриш бўйича амалга оширилаётган лойиҳа бунинг яққол далилидир. Бу ерда умумий қиймати 212 млн. долларни ташкил этадиган ташқи

⁸⁵ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш яқунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси\| Халқ сўзи, 2013 йил, 19 январь, 1 бет.

муҳандислик инфратузилмасини барпо этишни давлат ўз зиммасига олган. “Навоий” эркин индустриал-иқтисодий зонаси ва “Ангрен” махсус индустриал зонасида яратилган шароитлар ҳам бунга мисол бўлиши мумкин”⁸⁶.

Ўтган йилда инқирозга қарши самарали чора-тадбирларнинг амалга оширилиши, қулай инвестиция муҳити шакллантирилиши ҳамда аҳоли турмуш даражасини оширишнинг муҳим омили сифатида фуқароларни иш билан таъминлашни кенгайтириш учун шарт-шароитлар яратиш бўйича қабул қилинган дастурларнинг ҳаётга татбиқ этилиши натижасида бутун мамлакатимизда бўлгани каби Хоразм вилоятида ҳам иқтисодий ўсишнинг юқори суръатлари таъминланмоқда.

Кейинги йилларда Хоразм вилоятида ҳам ялпи ҳудудий маҳсулот ва кичик бизнеснинг улушини ижобий ўсиш тенденциялари кузатилмоқда. Жумладан, иқтисодиётни таркибий ўзгартиришдаги амалий ишлар натижасида ялпи ҳудудий маҳсулот таркибида хизматлар соҳасининг улуши кейинги беш йил ичида 33,0 фоиздан 47,4 фоизга, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг улуши эса 47,1 фоиздан 71,8 фоизга етди.

Ҳудудий Инвестиция дастури доирасида жами 14,3 млн. АҚШ доллари, яъни 5,4 млн. АҚШ доллар миқдорида хорижий инвестициялар, 5,9 млн. АҚШ доллар миқдорида корхоналарнинг ўз маблағлари ва 3 млн. АҚШ доллар миқдорида маҳаллий кредитлар ўзлаштирилди.

Жумладан, Хонқа туманидаги “Жиласун Тошкент” хорижий корхонасига (туркиялик инвестор Осмон Жиласун) Германия ва Италияда ишлаб чиқарилган умумий қиймати 1,5 млн.

АҚШ доллари миқдорида инвестициялар жалб қилиниб, йилига 3 минг тонна пахта толасидан ип-калава ишлаб чиқаришга ихтисослашган корхона ташкил қилинди ҳамда 100 га яқин иш ўринлари яратилди.

Шунингдек, Урганч шаҳридаги “Самхозшифер” МЧЖ 2,1 миллиард сўм, “Ишонч Ҳамкор импекс” МЧЖ 700 млн. сўм, Хонқа туманидаги “Асл мева” МЧЖ 216 млн. сўм, Ҳазорасп туманидаги “Ҳазорасп Бэкерэ” МЧЖ 300 млн. сўмлик инвестициялар жалб қилинди.

Давлат томонидан бу соҳани ривожлантириш учун катта имтиёз ва преференциялар бериб келинмоқда. Биргина мисол, кичик бизнес субъектлари учун ягона солиқ тўлови 2005 йилда 13 фоизни ташкил этган бўлса, 2010 йилга келиб 7 фоизни, тасдиқланган бюджет параметрларига асосан 2013 йилдан бошлаб эса 5 фоизни ташкил этди.

Мазкур имтиёзлар ва имкониятлар кичик бизнес ва тадбиркорликнинг ривожланишига хизмат қилиб келмоқда. Ўтган йил якунлари бўйича вилоятда 11394 та кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари давлат рўйхатидан ўтиб фаолият олиб бормоқда. 2012 йилнинг ўзида 1810 та янги кичик бизнес субъектлари ташкил қилинди.

Ҳазорасп туманидаги “Паҳлавон Маҳмуд” фирмасида терини қайта ишлаш, Хива туманидаги “Баркамол Хива” хусусий корхонасида гилам маҳсулотлари, Янгиариқ туманидаги “Рустам” фермер хўжалигида гишт, Урганч шаҳридаги “Ургенч-Меридо” хусусий корхонасида макарон маҳсулотлари ишлаб чиқарилиб, аҳоли эҳтиёжи қондирилмоқда.

Республикаимиз Президенти томонидан 2012 йил 22 ноябрида қабул қилинган “2013-2015 йилларда Хоразм вилояти саноати салоҳиятини ривожлантириш Дастури тўғрисида”ги Қарори воҳада бу йўналишда олиб борилаётган ишларни янада такомиллаштиришга ҳукукий асос бўлиб хизмат қилмоқда. Қарорга асосан вилоят иқтисодиётига 462 млн. АҚШ доллари миқдорида

⁸⁶ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислоҳ Каримовнинг 2012 йилда мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ҳамда 2013 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг мажлисидаги маърузаси\| Халқ сўзи, 2013 йил, 19 январь, 1 бет.

инвестициялар жалб қилиниши натижасида янги иш ўринлари яратилиши кутилмоқда. Кичик бизнес ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш мақсадида тижорат банклари томонидан 120 млн. АҚШ долларлик 213 та лойиҳа амалга оширилиши ва янги иш ўринлари яратилиши режалаштирилган.

Дастурда белгиланган лойиҳалар амалга оширилиши натижасида саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми 2015 йилда 2012 йилга нисбатан 2,1 баробарга, шу жумладан озиқ-овқат маҳсулотлари 1,7 баробарга, қурилиш материаллари 4,4 баробарга, машина-созлик ва кимё саноати 7,3 баробарга, нооziқ овқат товарлари ишлаб чиқариш 2,6 баробарга ўсиши таъминланади. Булар ўз навбатида кичик бизнес субъектлари фаолиятида катта ижобий ўзгаришлар яшашга, улар тайёрлаётган маҳсулотларнинг айримларини экспортга чиқаришга йўл очиб беради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, республикаимиз ҳукумати томонидан шахсан Президентимизнинг раҳнамолигида Хоразм вилоятини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш учун 1,571 трлн.сўм, бевосита вилоятнинг саноат салоҳиятини ошириш учун 1,2 трлн. сўм миқдоридан инвестициялар ажратилиши кўзда тутилган. Мазкур маблағларнинг муваффақиятли ўзлаштирилиши натижасида Питнак шаҳрида Дамас автомобиллари ишлаб чиқарилиши, Хива туманида музлаткич ва совуткичлар ишлаб чиқарилиши, Урганч шаҳрида телевизор, Кўшкўпир туманида велосипед, Шовот туманида кўмир брикет ишлаб чиқарилиши, Урганч ва Хива туманларида янги меҳмонхоналарни ишга туширилиши режалаштирилган бўлиб, бу бир қатор экспортбop товар ва хизматлар ишлаб чиқарилишини таъминлайди.

Юқоридаги чора-тадбирлар ва мақсадли Давлат дастурларининг амалга оширилиши натижасида минтақанинг инвестиция муҳити янада яхшиланиб, кичик бизнес субъектларининг экспорт салоҳияти ҳамда Хоразм вилояти

аҳолисининг турмуш фаровонлиги ошади деб ўйлаймиз.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются особенности повышения экспортного потенциала субъектов малого бизнеса в результате улучшения инвестиционной и деловой среды в республике и в регионах.

RESUME

In this article the features of increasing export potential of small business by improving the investment and business environment in the country and region are discussed.

ФИЛОЛОГИЯ**Саодатга элтувчи сўз
Исмоилов О. - Хоразм Маъмун
академияси**

Кўнгилга йўл топиш қийин иш. Кези келганда бу борада олгину жавоҳир ёинки зулм ва куч ожиз. Лекин, топиб айтилган бир оғиз яхши сўз дилни эрита олади, сеҳрлай билади. Асрлар ўтса ҳамки неча элларда, неча минг-минг дилларда ардоқ топаётган мумтоз адабиётимиз намояндалари асарлари бунга гувоҳ.

“Кишидин то қиёматгача боқи қолотурғон ёдгор ва фарзанди саодатосор яхши сўздурким, онга замон ҳаводисининг офати зарари асло етушмас ва даврон инқилобининг ғубори асари ҳаргиз аҳволи бошиға тушмас. Алқисса, сўз мартабаси ниҳоятсиз баланд ва сўз аҳли ҳамиша азиз ва аржуманддурлар”. Муҳаммад Ризо Огаҳий қаламига мансуб ушбу сатрларни ўқиганимизда сўз туфайли боқийлик бахтига мушарраф бўлган буюк бобокалонларимиз ва энг аввало, Алишер Навоий ҳазратлари сиймоси ҳаёлимизда жонланади. Бунинг бош боиси шубҳасиз, устозлари сингари Навоий бобомиз ҳам ўзлари таъкидлаганларидек, одамни бошқа жонзотлардан фарқлаб турадиган ва ҳар қандай гавҳардан ҳам аъло сўз қадрини баланд тутиб уни инсон камолоти ва бахту-саодати кўзланган эзгулик аталмиш амалга чоғлагани ҳамда беназир иқтидор, ихлосу заҳматлари туфайли бу юмушни юксак даражада адо эта олганлигидандир.

Навоий асарлари ўз мазмун моҳияти ила сизу бизни ҳаёт аталмиш бепоён йўлнинг пасту баландидан, яхши-ёмонидан, файзли ва хатарли

бурилишларидан огоҳ этади, нурли манзиллари сари ундайди. Бир сўз билан айтганда мутафаккир шоир одам зотини комиллик даражасида кўришни орзу қилади. Кишиларни юксак эътиқодга, инсоф ва диёнатга, адолат, раҳм-шавқат, меҳр-оқибатга чорлайди. Бу ғояларни бевосита одоб-ахлоқ мавзуига бағишланган ҳамда бугунги кунда халқ тилида ҳикматга айланиб кетган қитъалари, рубоийлари, фардларидан ташқари ишқ-муҳаббат йўналишидаги ғазалларида ҳам кузатиш мумкин. Уларда ҳам олийжаноб инсоний фазилатлар тараннум ва тарғиб этилган байтлар учрайдики, айна пайтда улар нафақат файласуф шоир донолиги балки, айна пайтда бадий ифода жиҳатидан ижодкор бобомизнинг юксак маҳоратини ҳам яққол акс эттиради.

Ана шу маҳорат туфайли ишқ завқи, васл иштиёқи, айрилиқ азоби тасвирлари жараёнидаги “қистирик” байтлар орқали ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-маърифий қарашлар ҳам асосий мавзуга уйғун тарзда ифода этилганки, улар бамисли донишманд шоирнинг ҳаёт сабоқларига ўхшайди. Ўксик кўнгилни кўтариш вайрон бўлган Каъбани обод этиш билан баробар, дея уқтиради шоир. Бу борада албатта, сўз бирламчи ва ишончли восита.

Ошиқнинг маҳбубага мурожаат этиб “Кўйинг борида қилмон жаннатға гузар ҳаргиз” мисраси билан бошланувчи ғазал давомида шундай байт бор:

**Пил ўлса агар хасминг, десангки
зарар топмай,
Бир пашшаға оламда еткурма
зарар ҳаргиз.**

Олам аҳлини бир-бирови билан аҳил, дўст, ҳамкор бўлишга чорлаган шоир таъсирчан қиёслар, тимсоллар ва ташбеҳлар орқали озор кўришни истамасанг, аввало ўзинг бировга озор

етказма, ҳатто қудратинг филча бўлса-да, пашшаға ҳам озор бермагил, дея огоҳлантиради. Ва яна бир ғазалда уқтирадики кўнгилни пок тут, тилни юмшоқ қил, камтарликни касб этгилки, ана шунда бало қазодан омондасан.

**Гар десанг қаттиқ балоға,
қолмағайсен чархдин,
Олам аҳли бирла юмшоғлиғ ила
қилғил маош.**

Зеро, бировга ёмонлик қилган киши ўзи ҳам ёмонлик кўрмай қолмайди яъни бировни ноҳақ йиғлатганинг ўзи ҳам йиғлайди.

**Қўзғама булбулни қўп, эй гулки,
даврон боғида,
Қолмамиш қўзғалмайин улким,
бировни қўзғамиш.**

Лирик назмдаги ошиқнинг суюкли маҳбубага – хусн шоҳига илтижо-ю ўтинчлари аслида ошиқ ва адолатсевар Навоийнинг ҳукмдору мансабдорларга, давлатмандларга хитоблари янглиғ жаранглайди.

**Ком етурмак ғанимат англа
даврон аҳлиға,
Эй ғани, бу дамки коминг
бирладур даврон хануз**

Демак, давру давронинг, қўлда имконинг бор экан, эл-юртга нафинг тегсин, сендан яхшилик қолсин. Негаки, давр ўткинчи, даврон ғанимат. Эртанги ўкинч, афсус ва пушаймонликдан эса фойда йўқ.

**Шу дамни тут ғаниматким, келар
дамдан асар йўқтур,
Не дамки ўтди худ андин киши
топмас нишон ҳаргиз.**

**... Андоқ иш қилким пушаймон
бўлғайсенким эмас,**

**Ҳеч осиг чун иш хато бўлди
пушаймонликда хайф.**

Сабаби - умр ўткинчи. Шоир наздида бировнинг оғирини енгил,

мушкулини осон этиш, муродига етишувида кўмак қўлини чўзиш-инсоний фазилат ва бу борадаги бир фурсатлик хайрли юмуш юз йиллик давру даврондан, тожу тахт соҳиблигидан аълороқдир.

**Кимса юз йил комронлиғ қилса
билким, арзимас,
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоққа
биров коми била.**

Ҳаётинг тажрибалар маҳсули сифатида билдирилган шоир фикрича сабр, инсоф, нафсини жиловлай билиш, айниқса, қаноат ҳар кишининг иззатли ва ҳурматли бўлишига сабаб. Тўғрилиқ, рост сўз ва ҳалоллик, садоқат эса ҳар кимсанинг хавфу хавотирдан эмин бўлишига, кўнгил хотиржамлигига заминдир. Бу борада ўқдин мисол ол, дея таъкидлайди шоир. Тўғрилигидан узокқа боради. Ёй эса эгрилигидан қўл оёғи чандилган, тузокқа тушган.

**Туз бўл ўқдек гар тиларсан авж,
ёким эGRIDур-
Давр ҳар гўшадин бўғзига
солибтур кериш.**

“Лирик чекиниш” деган ибора бор. Навоий ҳазратлари таъбир жоиз бўлса, юқоридаги сингари лирикадаги “Ижтимоий сиёсий чекиниш” лари орқали, сўз қудрати воситасида кишиларни энг яхши инсоний фазилатлар эгаси бўлишга даъват этади. Ҳеч шубҳасиз бу даъват кишилик жамиятини соғломлаштиришга, маънавиятининг юксалишига то абад хизмат қилаверади.

РЕЗЮМЕ

В этой статье приведены сведения творческом величии слов Мухаммеда Риза Агахи.

RESUME

This article is about the power of the word in the works of Muhammad Rizo Ogahiy.

“ХАТТОТЛИК – ХАЁТИМ МАЗМУНИ!” ИЖОДИЙ КЎРГАЗМАСИ

Хоразм Маъмун академиясида 2012 йил 30 ноябрь куни “Кичик академия” аъзоси, ёш хаттот Заргарова Нафисанинг “Хаттотлик – ҳаётим мазмуни!” мавзусидаги ижодий кўргазмаси бўлиб ўтди. Ижодий кўргазма Хоразм Маъмун академияси қайта ташкил этилганлигининг 15 йиллигига бағишланди.

Кўргазма мастер класс ва илмий анжуман шаклида ўтказилиб, унда соҳа мутахассислари билан бирга ёш хаттотлар ҳам иштирок этдилар. Академия фойесида кўргазма ташкил этилди ва Н.Заргарова хаттотлик бўйича ёшларга маҳорат дарси ўтди.

Илмий анжуманни Хоразм Маъмун академияси илмий ишлар бўйича раис муовини Ш.Қодиров кириш сўзи билан очди. Хива “Ичон қалъа” музей-қўриқхонаси илмий котиби т.ф.н. К.Худойберганов “Хивада хаттотлик санъати. Ёш хаттот ижодига бир назар”, Хоразм Маъмун академияси катта илмий ходими т.ф.н. А.Абдурасулов “Хоразм Маъмун академиясида устоз-шогирдлик анъанаси” ва Хоразм Маъмун академияси катта илмий ходими, санъатшунос М.Абдуллаев “Хоразм амалий санъатида хаттотлик” мавзуларида маъруза қилдилар. Айниқса, К.Худойбергановнинг маърузаси кўпчиликда қизиқиш уйғотди. Сўнгра Н.Заргарова “Аждодларга муносиб ворис бўлишга интиламан” мавзусида маъруза қилди.

Муҳокамада Ўз БА академиги Ботир Болтаев, каттабоғлик кулол Олланазар Собиров ва Хоразм Маъмун академияси АРМ мудираси Райхон Зариповалар сўзга чиқиб, ёш хаттот фаолияти ҳақида илиқ фикрларни билдирдилар.

Шу ўринда ёш хаттот фаолияти ҳақида икки оғиз сўз: Заргарова Нафиса 1996 йил 8 июлда Самарқанд шаҳрида туғилган. У 2005 йилдан Хоразм Маъмун академияси қошидаги “Кичик академия” нинг фаол аъзоси ҳисобланади.

Н.Заргарова “Парвин рақам” халқаро совриндори, моҳир хаттот Ҳабибулло Солиҳ, хаттот Нуриддин Жалолов, шоир ва шарқшунос Матназар Абдулҳаким, катта илмий ходим Аҳмадҷон Мағфурий, кичик илмий ходим Жасурбек Полвоновлардан араб ёзуви, уларнинг турлари ва ёзувларни қўллаш, хаттотлик, сўзларнинг маънолари бўйича таҳсил олган.

Унинг “Хоразм меъморий обидаларидаги хаттотлик намуналари” рисоласи ва “Хоразм Маъмун академиясининг нодир қўлёмалари” каталоги нашр қилинган. 2009 йилда Хоразм Маъмун академияси қошида хаттотлик бўйича “устоз-шогирд” тўғарагини ташкил қилган. ЎЗР Бадиий Академияси ташаббуси билан 2011 йил 21-25 апрел кунлари “Тасвирий санъат ҳафталаги+5” мавзусида ўтказилган танловда 1-даражали диплом ва сертификат билан тақдирланган. 2012 йилда “Миср маданият марказида” ёш хаттотлар ишига оид ўтказилган танловда 1-даражали диплом билан тақдирланган.

Н.Заргарова “Ичон қалъа меъморий обидалари бўйича маълумотлар базаси” мавзусидаги №0094 гувоҳноманинг муаллифи, шунингдек, “Келажак овози” кўрик танловининг “Амалий санъат” йўналиши бўйича вилоят босқичининг ғолиби ҳисобланади.

Илмий анжуман якунида Н.Заргарова хаттотлик санъатини давом эттираётгани учун Хоразм Маъмун академияси маъмуриятининг ташаккурномаси билан тақдирланди.

Абдуллаев М. тайёрлади.